

медиханд. Шӯриши солҳои 1859 – 1862 бо номи “Шӯриши индиго” дар Банголаи Шарқӣ, соли 1872 дар Панҷоб, соли 1875 дар князии Барод, шӯриши маратхҳо дар Пун ва Ахмаднагар аз қабилҳои ин шӯришҳо мебошанд.

Солҳои 1876 – 1878 ҳаракати озодихоҳӣ дар музофоти Бомбай хеле пурзӯр буд. Солҳои 1870 – 1880 ҳаракати кишоварзон дар Махараштра вусъат меёбад. Ин ҳаракат инқилобчии демократ Васудева Балванте Пхадке (1845 – 1883)-ро тайёр кард. Ӯ аз оилаи бараҳман буда, маълумоти хуб дошт. Аз санскрит бохабар буд ва забони англисиро медонист. Пхадке ҳамчун ватанпарвар мустамликадоронро бад меид. Аввал ӯ ташвиқоти зиддианглисиро дар байни ҷавонони маратхҳо мебард. Баъд дар назди худ ва ҳамакидаҳояш вазифа гузошт, ки тавассути шӯриш дар Ҳиндустон режими мустамликавии Британияро барҳам мезананд. Соли 1879 Пхадке дастаи мусаллаҳи худро ташкил карда, бо сарварони деҳқонони шӯришбардошта робита барқарор намуд. Бахори соли 1879 ба Пхадке муяссар шуд, ки якҷанд маротиба бар зидди мустамликадорон амалиёти ҳарбии бобарор кунад. Бо вучуди ин томиёнаҳои тобистони ҳамон сол ба маъмурияти мустамликавӣ муяссар мешавад, ки ба дастаҳои Пхадке шикаст диҳад. Худи Пхадке ба даст афтид. Ӯро суди Пун ба бадарғаи якумра маҳкум кард.

Ғайр аз ин боз даҳҳо шӯришҳои дигарро мисол овардан мумкин аст. Сарфи назар аз ин онҳо ҳанӯз моҳияти умумихиндӣ надоштанд. Ҳаракати муташаккили умумимиллии озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон дар пеш буд.

Дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX дар Ҳиндустон асосан ду маркази калонтарини ҳаракати миллию озодихоҳӣ ба вучуд меояд – Махараштра ва Бангола. Баъди фаъолияти инқилобӣю демократии Пхадке дар Махараштра ҳаракати миллии радикалии ҷаф бо сардории инқилобчии бузурги Ҳиндустон Бал Гангадхар Тилак (1856 – 1920) оғоз ёфт. Тилак аз оилаи маратхҳои бараҳман буда, ҳанӯз аз овони ҷавонӣ анъанаҳои озодихоҳии маратхҳоро қабул мекунад. Соли 1880 бо ҷидду ҷаҳди Тилак дар Пун барои фарзандони ҳамаи табақаҳои аҳоли дастрас мактаби нави англисӣ кушода мешавад. Соли дигар ӯ ба ҷопи рӯзномаи “Шер” ба забони маратхӣ ва “Махратта” ба забони англисӣ шурӯъ мекунад. Тавассути мактаб, нашрияҳо ва воситаҳои дигар Тилак ва ҳамфикрони ӯ ҳамчун муҳофизатгарони манфиатҳои буржуазияи миллии баромад мекарданд. Тилак шакли

асосии муборизаро бар зидди мустамликадорон – бойкот кардани молҳои англисӣ меҳисобид.

Огози ҳаракати умумихиндустони миллию озодихоҳӣ. Ба рафти болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар мамлакат режими мустамликавӣ тавассути ҷазодихоҳо ҷавоб мегардонид. Соли 1878 ноиби шоҳ Литтон (1876 – 1880) дар бораи силоҳ қонуне баровард, ки аз рӯи он ба ҳиндуҳо соҳиби силоҳи оташфишон будан манъ карда шуд. Ҳуди ҳамон сол қонуни ниҳоят бераҳмонае оид ба матбуот ҳам қабул гардид, ки мувофиқи он ҳамаи мадракҳои ба забонҳои хиндӣ нашршаванда аз сензураи пешакӣ мегузаштанд. Вале ин чораҳо барои режими мустамликавии англис натиҷаи дилхоҳ наоданд.

Соли 1880 дар Англия Ҳизби Либералҳо ба сари қудрат омада, дар Ҳиндустон зулми мустамликавиरो каме сабуктар кунонид. Аз он ҷумла, баъзе қонунҳои зиддиҳалқиро бекор кард.

Соли 1882 ва миёнбаъд аксари аъзои муниципалитетҳои шаҳрҳои калон аз тарафи табақаҳои болоии аҳолии интиҳоб карда мешуданд. Додгоҳҳо поймол карда шудани ҳуқуқҳои мардуми маҳаллиро аз назари наҷодӣ бартараф карданд. Мубориза барои ҳалли ҳамин масъала миллатдӯстони хиндро водор намуд, ки сафҳои худро дар тамоми мамлакат мустаҳкам кунанд. Онҳо солҳои 1883 – 1884 барои ташкили созмони умумихиндӣ кӯшиши аввалине ба харҷ доданд. Вале он вақт ин кор ба онҳо муяссар нашуд.

Соли 1885 дар шаҳри Бомбай анҷумани якум (муассисони)-и Конгресси Миллии Ҳиндустон баргузор гардид. Юм котиби Генералии Конгресс интиҳоб шуд. Мустамликадорон солҳои аввал ба мавҷудияти КМҲ хайрхоҳона назар мекарданд. Ноиби шоҳ лорд Дафферин (1884 – 1888) эълон дошт, ки “Конгресс аз инқилоб арзонтар аст”. Доираҳои озодандешӣ метрополий бар он ақида буданд, ки ҳизби озодона амал мекардагӣ ба онҳо дар қори бо ҳукуматдорони мустамликавӣ ҳамдаст кардани фаъолияти нерӯҳои оппозиционӣ ёрӣ хоҳад расонд.

Дар Конгресс намояндагони қаноти озодандешӣ ҳаракати милли ҳукмрон буданд. Барномаи онҳо дар соҳаи иқтисодӣ асосан масъалаҳои зеринро дар бар гирифта буд: ҳимоя ва тараққиёти саноати милли, кам кардани андозҳо, барпо кардани системаи муназзами қарзи сармоя. Конгресс ба поймолкунии қадру қимати саноати Ҳиндустон ва сиёсати нархгузори мустамликадорон эътирози қатъӣ баён кард.

Баъди ташкил ёфтани КМХ мубориза дар байни гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоии ҳаракати миллию озодихоҳӣ пурзӯр мешавад. Дар миёнаи солҳои 90-ум ба Тилак ва ҳамфикрони ӯ муяссар мешавад, ки дар Конгресс аксариятро ба тарафи худ кашанд.

Дар мамлакат бо ташаббуси Конгресс ва махсусан Тилак чорабиниҳои гуногуни милли гузаронида мешуданд. Барои хавасмандкунии саноати миллии Ҳиндустон конференсияҳои саноатӣ ва намоишгоҳҳо ташкил карда мешуданд. Соли 1895 ба шарафи худо Ганеша ва қаҳрамони маратҳои Шивачӣ идҳои оммавӣ гузаронида шуданд, ки онҳо ба чорабиниҳои таблиғотии сиёсии КМХ табдил ёфтанд. Чунин чорабиниҳо дар Бангола низ доир гардиданд. Ҳукумати мустамликавӣ аз хатари ин чорабиниҳо ба ташвиш омада, соли 1897 Тилакро ба муҳлати 18 моҳ бадарға кард.

Солҳои 80-ум дар муқобили миллатдӯстии буржуазии ҳиндӣ созмонҳои маорифпарварии исломӣ низ ба фаъолият шурӯъ карданд. Созмонҳои исломӣ дар муборизаи миллию озодихоҳонаи халқҳои Ҳиндустон унсури фарқияти ҳинду ва мусулмонро ворид сохтанд. Пешвои ҳаракати исломии Ҳиндустон Сайид Аҳмадхон (1817 – 1898) буд. Ӯ дар байни мусулмонон созмони маорифпарварӣ ташкил кард ва дар Алигарх коллеҷ кушод. Сайид Аҳмадхон ҷонибдори режими мустамликадорӣ Англия буд. Ба фикри ӯ танҳо Англия метавонад ҳуқуқи мусулмонҳои Ҳиндустонро ҳимоя кунад. Гуногунии барномаи фаъолият дар қорӣ муборизаи миллию озодихоҳии Ҳиндустон оқибат ин ду созмонро зидди ҳамдигар гардонид.

Вазъи мустамликавии Ҳиндустон дар аввали асри XX. Соли 1899 ноиби шох Кёрзон (1899 – 1905) таъйин карда мешавад. Ӯ дар Ҳиндустон сиёсати рӯирости наҷодпарастиро пеш мебард. Маъмурияти Кёрзон қорчаллонҳои англисро пуштибонӣ карда, ба саноатчиёни ҳиндустонӣ монеаҳо эҷод мекард. Соли 1903 Кёрзон ба зерӣ қонуни махсусе имзо гузошт, ки он дар ҷустуҷӯ ва азхудкунии бойгариҳои минералии Ҳиндустон ба инҳисорҳои англисӣ имкониятҳои калон фароҳам овард. Кёрзон зиёиёни ҳиндуро бад медид. Дар замони ҳукмронии ӯ ҳади ақалли андозситонӣ аз даромади солона аз 500 рупия ба 100 рупия поён фароварда шуд, ки он пеш аз ҳама, ба бучаи зиёиён зарба зад. Солҳои 1898 ва 1905 ду маротиба амали қонуни сирри давлатӣ

васеъ карда шуд, ки он бар зидди зиёиён истифода шуд. Нисбати КМХ Кёрзон гуфтааст: “дар назди ман вазифа истодааст, ки ба марги осоиштаи он мусоидат кунам”. Бо вучуди хамаи ин зулми Кёрзон рӯхияи зиддимустамликавии мардуми Ҳиндустонро зиёдтар кард. Баъди аз ҳабс озод шудан Тилак муборизаро бар зидди мустамликадорони англис давом дод. Бо шарофати ӯ дар Махараштра фаъолияти қаноти чапи ҳаракати миллатдӯстон ҷоннок мешавад. Дар музофоту шаҳрҳои дигари Ҳиндустон ҳам ҳаракати миллию озодихоҳӣ аз нав авҷ мегирад.

Маъмурияти англисӣ хост, ки ба ҳаракати инқилобии Ҳиндустон зарба занад. Барои ҳамин ноиби шох Кёрзон соли 1905 Банголоро ду тақсим кард – Банғолаи Ғарбӣ (ба он Бихор ва Орсу ҳам дохил буданд) ва Банғолаи Шарқӣ (бо ҳамроҳии Ассам). Банғолагиро миллати нисбатан ташаккулёфтаи Ҳиндустон ба шумор мерафтанд. Қисми зиёди аҳолии он мусулмонҳо буд. Мувофиқи нақшаи мустамликадорон тақсимооти Банғола бояд ба пастшавии ҳаракати миллию озодихоҳии Ҳиндустон оварда мерасонд. Лекин ин кор натиҷаи баръакс дод. Бар зидди тақсимкунии музофот хамаи табакҳои ҷомеаи Банғола бархостанд. Моҳи июли соли 1905-дар Калкутта гирдиҳамоиҳои бузург ба амал омаданд. 15 октябри соли 1905 қонун дар бораи тақсимооти Банғола эълон карда шуд. Мардуми музофот он рӯзро рӯзи мотами миллӣ эълон кард. Дар Калкутта иштирокчиёни намоиши бузурги халқӣ суруди миллии “Банде матарам” (“Салом, Модар – Ватан!”)-ро хонда истода, ба сӯи дарёи Ганги барои ҳиндуҳо муқаддас мерафтанд, то ки дар соҳили он барои аз нав муттаҳид кардани кишвар савганд хӯранд.

Географияи ҳаракати “свадешӣ” (истехсоли худӣ) дар Ҳиндустон рӯз то рӯз васеъ мешуд. Онро КМХ харҷониба дастгирӣ мекард. Ин буд, ки ҷаласаи навбатии дар охири соли 1905 баргузоргардидаи КМХ бойкоти молҳои англисиро эълон намуд.

Соли 1906 ҷаласаи навбатии КМХ пешниҳод намуд, ки “свараҷи”, яъне худидоракунии Ҳиндустон дар ҳаёти Британияи Кабир эълон карда шавад. Ин вақт дар Конгресс дар масъалаи истиқлолияти Ҳиндустон ягонагии ғоявӣ вучуд надошт. Бо ҳамин сабаб тобистони соли 1907 дар КМХ ҷудой ба амал омад. Сарфи назар аз ин дар Ҳиндустон ҳаракати зидданглисӣ рӯз то рӯз бештар ба назар мерасид. Маъмурияти мустамликавӣ қонуни матбуотро истифода бурда, Тилакро аз нав ҳабс кард. Мувофиқи

сохтакоронаи додгоҳи мустамликавӣ 13 – 22 июли соли 1900 баргузор гардида, намоиш ва гирдиҳамоиҳои оммавиро ба вуҷуд овард. 23 июл дар Бомбаӣ корпартоии оммавӣ оғоз ёфт. Дар ҳамаҷо шиорҳои сиёсии зидданглисӣ ва сураҳои Тилак дида мешуданд. Мустамликадорон ин лафза қудрати паҳш кардани намоишу гирдаҳамоӣ ва корпартоиҳоро надоштанд.

Маъмурияти мустамликавии Британия дар Ҳиндустон маҷбур шуд, ки ақибнишинӣ кунад. Он тирамоҳи соли 1909 дар бораи “Шӯроҳои конунгузор” қонун қабул кард. Дар як вақт бо назардошти меъёри қавмию мазҳабӣ дар Ҳиндустон системаи интихоботи нав ҷорӣ карда шуд. Ин система хиндуҳо ва мусулмонҳоро дар муқобили ҳамдигар нигоҳ медошт. Он ба талаботи Лигани исломии соли 1907 таҷкил ёфта мувофиқ буд.

Соли 1911 ноибӣ навтаъйиншудаи шох Хардинг тақсимооти Банголоро бекор кард ва пойтахти Ҳиндустонро аз Калкутта ба Дехли нисбатан ором кӯчонид.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. АЗ ШАРҲИ РАСМИИ ОМОРИИ МУЗОФОТҲОИ ШИМОЛУ ҒАРБИИ ҲИНДУСТОН, КИ АМАЛДОРони АНГЛИС СОЛИ 1876 МУРАТТАБ СОХТААИД

Коржун (хинду. Т. 3.), чун қоида, ҳар рӯз танҳо як бор хӯрок меҳӯранд. Аниқтараш ҳангоми ивсифирузӣ...

Бисёриҳо аз ҷумлан табакаи қашшоқтарин дар як рӯз танҳо як маротиба хӯрок меҳӯрад, як соат ва ё се соат баъд аз зухр. Дар айни замон, аз ҷумлаи соқинони боӣ ҳеле одамони кам дар як рӯз се маротиба хӯрок меҳӯранд.

2. АЗ МУШОҲИДАИ САЙЁҲИ РУС Е. Н. СНЕСАРЁВ

Таъсири бади режими англисӣ ба муттасилин касалии вабо асар кардааст. Ҳангоме ки ман соли 1899 дар Ҳиндустон саёхат мекардам, дар баъзе ҷойҳо ба бемории вабо ва дар баъзе ҷойҳо ба муҳити касали мараз дучор омадам... Соли пай дар ҳам мараз халқро маҳв мекард. Дар ин масъала нуқтан назар англисӣ ва маҳаллӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад: яқумаш мардуми маҳаллиро ба хурофот ва ифлосӣ гунаҳгор мекунад, дуҷумаш ба решаи масъала назар карда, ҳамон фикри асосиро мисол меорад, ки бадани хароб ва нимгуруснаи мардуми маҳаллӣ ба касалӣ ҳеч гуна муқовимат карда наметавонад...

Аз қашшоқӣ логаршавии бадан ва камшавии афзонши аҳолии мамлакат боз ҳам дар натиҷаи ҳамон системаи сиёсии Англия ба амал омадааст. Мувофиқи барӯихаттирии соли 1891 аҳолии тамоми Ҳиндустон 287.223.431 нафар буд. Соли 1900 мувофиқи меъёре, ки ҳукумати Ҳиндустон эътибор мекунад, шумораи табиии аҳолии он бояд 330.306.945 нафар мешуд. Вазифаи мувофиқи барӯихаттирии соли 1901 ҳамагӣ 294.000.000 нафарро таъин намудааст, яъне аз назардошт 36.306.945 нафар камтар.

Ҳисоби миёнаи умри одам дар Ҳиндустон ба 23 сол, лекин дар Англия бошад, қариб ба 40 сол баробар аст, яъне дар Англия нисбат ба Ҳиндустон қариб ду баробар зиёдтар умр мебинанд.

3. АЗ КИТОБИ ҶАВОҲИРЛАЪЛ НЕҲРУ “КАШФИ ҲИНДУСТОН”

Дар Ҳиндустон пайдо шудани роҳҳои оҳан бартарии таракқиёти саноатиро нишон дод. То ин вақт дар шакли молҳои саноатии аз Англия овардашуда тарафи маъфӣ ин таракқиёт ёён шуда буд. Соли 1860 боч ба мошинҳои ворид мешудагӣ бекор карда шуд. Он барои ба индустрикунонии Ҳиндустон монета шудан чорӣ карда шуда буд... Аввалин шуда саноати чут дар Бангола пайдо шуд, ки он асосан барои шаҳри Данди Шотландия кор мекард; баъдтар фабрикаҳои бофандагӣ дар Ахмадобод ва Бомбай ба фаъолият пардохтанд... соғӣ саноати кӯҳӣ арзи вуҷуд кард. Ҳукумати Англия дар Ҳиндустон бунёд кардани монетаро идора меод. Бо ҳамин мақсад ба моҳҳои бофандагӣ Ҳиндӣ боч чорӣ намуд... Сиёсати давлатии политезияе, ки ҳукумати Ҳиндустон ба амал мебаровард, аз ҳама бираълотар дар он ифода меёфт, ки дар Ҳиндустон то асри XX на департаменти кишоварзӣ мавҷуд буду на департаменти тичоратӣ ва на саноатӣ. Департаменти кишоварзӣ танҳо ба шарофати ҳайрияти як америкоии барои Ҳиндустонро дидан қардан омада, ки баҳри беҳдошти кишоварзии Ҳиндустон дода буд, дар системаи ҳукумати марказӣ ташкил карда мешавад. Даре нагузашта соли 1905 департаментҳои тичоратӣ ва саноатӣ ташкил карда шуданд. Вале он вақт фаъолияти ин департаментҳо хеле заиф буд. Болоравии саноат ба таъри сунъӣ маҳдуд гашт ва таракқиёти табиии Ҳиндустон боз дошти мешуд.

4. ИСТИСМОРИ БЕМИСЛУ МОҲАНДИ ҲИНДУЁН

Даромади миёнаи ҳар як Ҳиндӣ зиёдтар аз 10 рубл муайян кард шудааст, вале агар аз шумораи умумии аҳолии Ҳиндустони Британия 231.085.132 1.085.132 нафар одамони бойеро тарҳ кунем, ки қисми бузурги даромад ба онҳо тааллуқ дорад, пас ба ҳар сари аҳолии боқимонда ё ки 230 миллион танҳо 12-инчунингӣ, яъне камтар аз 6 рубл рост меояд. Ана ҳамин қаси бадбахте, ки қариб 6 рубл даромад мегирад, бояд 1 р. 56 коп.; яъне чоряки даромади худро пардозад. Шояд дар ҳақон чунин андози золимонае мавҷуд набошад.

Агар ду шахрванди худӣ як Британия-шотландӣ ва Ҳиндиро бо ҳам муқоиса кунем, пас мебинем, ки яқум аз 17 як қиссан даромадширо мебардозад, Ҳиндӣ бошад, аз 4-як қиссаширо, яъне Ҳиндӣ нисбат ба шотландӣ – 4 баробар зиёдтар...

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1817-1898 — солҳои ҳаёти роҳбари ҳаракати исломӣ дар Ҳиндустон Сайид Аҳмадхон
- 1857-1859 — шӯриши сипоҳиён дар Ҳиндустон
- 2.VIII.1858 — аз тарафи парламенти Англия қабул карда шудани қонун дар бораи идораи Ҳиндустон

- 1860-1861 — артиши мустамликавиرو аз нав сохтани англисхо
- 1861 — дар назди губернаторҳои музофотҳои Ҳиндустон ташкил кардани шӯроҳои конунгузори салоҳияти маслихатидошта
- 1870 — ташкил ёфтани созмони “Пуни Сарвачаник Сабха”
- 1859-1862 — шӯриш дар Банголаи Шарқӣ
- 1845-1883 — солҳои ҳаёти инқилобчи демократи Ҳиндустон Пхадке
- 1856-1920 — солҳои ҳаёти Бал Гандхар Тилак, яке аз асосгузори ҳаракати миллию озодихоҳии мардуми Ҳиндустон
- 1870-1880 — болоравии ҳаракати кишоварзон дар Махараштра
- 1872 — шӯриш дар Панҷоб
- 1875 — шӯриш дар Барод
- 1876-1878 — болоравии ҳаракати озодихоҳӣ дар Бомбай
- 1879 — ташкилҳои дастаҳои мусаллаҳи Пхадке, ҳучуми онҳо ба мавқеҳои мустамликадорони англис
- 1876-1880 — солҳои ҳукмронии ноиби шох Литтон дар Ҳиндустон
- 1885 — дар шаҳри Бомбай баргузор гардидани анҷумани муассисони Конгресси Миллии Ҳиндустон
- 1884-1888 — солҳои ҳукмронии ноиби шох лорд Дафферин дар Ҳиндустон
- То ох. 90-ум — дар Ҳиндустон 177 фабрикаи бофандагӣ ва 33 фабрикаи чут сохта шудааст
- 1897 — Тилакро ба муддати 18 моҳ бадарға кардани додгоҳи мустамликавӣ
- 1899-1905 — солҳои ҳукмронии ноиби шох Кёрзон дар Ҳиндустон
- 1905 — аз тарафи англисҳо ду тақсим карда шудани Бангола
- 16.X.1905 — ба ҳукми қонун даромадани тақсимоти Бангола
- 1906 — “сварачи” эълон кардани ҷаласаи Конгресси Миллии Ҳиндустон

- 13-22.VII.1908 — муурофиян додгоҳии мустамликавӣ аз болои
Тилак
- 1909 — қабул карда шудани қонун дар бораи
“Шӯроҳои қонунгузор”-и Ҳиндустон
- 1907 — ташкилҳои “Лигаи мусулмонӣ”-и Ҳиндустон
- 1911 — бекор карда шудани тақсимои Банғола, аз
Калкутта ба Дехлӣ кӯчонидани пойтахти
Ҳиндустон

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Чаро ва чӣ тавр идораи мустамликавии Англия дар Ҳиндустон тағйир дода шуд? Он чӣ мақсад дошт?
2. Дар бораи сиёсати иқтисодии Британияи Кабир дар Ҳиндустон маълумот диҳед.
3. Чаро ва чӣ тавр сипоҳиёни мустамликавӣ дар Ҳиндустон аз нав ташкил карда шуданд?
4. Ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон кай ва чӣ тавр оғоз ёфт?
5. Кадом созмонҳои ҳаракати миллию озодихоҳии солҳои 70-уми Ҳиндустонро медонед?
6. Кадом шӯришҳои солҳои 60-ум ва 70-ум дар бораи оғози ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон шаҳодат медиҳанд?
7. Дар бораи Пхалке чӣ медонед?
8. Дар бораи фаъолияти инқилобии демократии Тилак нақл кунед.
9. Конгресси Миллии Ҳиндустон кай ва чӣ тавр ташкил ёфт? Чаро мустамликадорони англис ба фаъолияти он монеъ нашуданд?
10. Конгресси Миллии Ҳиндустон дар назди худ иҷрои кадом вазифахоро гузошта буд?
11. Ҳаракати исломии оғозкардан Сайид Аҳмадхон аз ормонҳои КМҲ бо чӣ фарқ мекард?
12. Ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустонро дар солҳои 90-уми асри XIX – аввали асри XX шарҳ диҳед.
13. Англия кай ва чаро Банғоларо ба ду музофот тақсим кард? Оё он ба мақсади худ расид?
14. Тақсимои Банғола ба ҳаракати миллию озодихоҳии мардуми Банғола ва умуман ба Ҳиндустон чӣ таъсир расонид?
15. Маъмурияти мустамликавии Ҳиндустон барои гирифтани пеши роҳи ҳаракати миллию озодихоҳии ин мамлакат кадом чорахоро меандешид?
16. Кай ва чаро қонуни ба ду тақсим карда шудани Банғола бекор карда шуд?
17. Пойтахти Ҳиндустон кай аз Калкутта ба Дехлӣ кӯчонида шуд?
18. Ҳуҷҷатхоро ҳонда, аз рӯи мазмуни онҳо хулосаҳои мушаххас бароред.
19. Мавзӯро ҷамъбаст кунед.

Ислохоти Шералихон. Соли 1863 Дӯстмухаммадхон вафот кард ва барои тоҷу тахти Афғонистон дар байни писарони ӯ муборизаи мусаллаҳона сурат гирифт. Оқибат соли 1868 дар ин мубориза Шералихон ғолиб баромада, амири Афғонистон шуд.

Шералихон ба Ҳиндустон сафар карда, ба навгонҳои аз Англия ба он ҷо роҳёфтаи буржуазӣ шиносӣ пайдо намуда, баъди ба ватан баргаштан ба ислоҳоти давлатӣ даст зад. Ислоҳоти андозӣ Шералихон мадди назар дошт, ки аз андозӣ натуралӣ ба андозӣ пулӣ бояд гузашт. Ислоҳоти харбӣ азнавсозии артиш ва таъсиси сипоҳи муназзамӣ муосирро дар назар дошт. Ба Шералихон муяссар гардид, ки артиши Афғонистонро пурқувват карда, шумораи онро то ба 50 ҳазор нафар расонад, ҳокимияти марказиро мустаҳкам кунад, мақомоти махсуси машваратӣ ва полицияи давлатиро ташкил намояд. Ғайр аз ин ӯ ба ислоҳоти тиҷорат ва фарҳанг ҳам шурӯъ кард. Дар мамлакат шабакаи алоқаи почтаро ташкил кард, барои беҳтар кардани роҳҳо чораҳои зарурӣ андешид. Соли 1873 рӯзномаи аввалини Афғонистон “Шамс-ун-наҳор” ба ҷоп расид. Вале ба татбиқи пурраи ислоҳоти Шералихон таҷовузи нави харбии Англия ҳалал расонид.

Оғози ҷанги Англияву Афғонистон. Дар ишғол кардани Афғонистон бо Англия Русия рақобат мекард. Соли 1873 ҳукумати Русия Англияро бовар кунонид, ки “Афғонистонро минтақаи манфиатҳои худ намешуморад”. Баъди ин Англия сипоҳи худро ба наздикии сарҳади Афғонистону Ҳиндустон оварда ҷо ба ҷо кард ва ба ҷанги зидди Афғонистон омодагӣ гирифт. Аз ин кор Шералихон ба ташвиш афтада, сафирони худро ба Русия фиристод, то ки он ба Англия таъсир расонад. Ғайр аз ин Русия дастаи начандон калони аскарони худро ба сарҳади Афғонистон равон кард. Баҳори соли 1878 намояндаҳои дипломатии Русия бо сардории Столетов ба Кобул омаданд. Онҳоро дар ин ҷо бо тантана пешвоз гирифтанд. Вале ин вақт дар Конгресси байналхалқии Берлин (с. 1878) дар масъалаи сиёсати байни Русия ва Англия ҳусни тафоҳум ба даст омад. Барои ҳамин лоиҳаи Созишномаи Русияю Афғонистон, ки Столетов ба Петербург оварда буд, тасдиқ нашуд. Аз тарафи дигар Англия аз Шералихон талаб кард, ки намояндаи онро бо сардории Н. Чемберлен (ӯро дастаи харбиён ҳамроҳӣ мекарданд) қабул

намояд. Дар назди дипломати англис вазифае меистод, ки мутобики он Афғонистон бояд муносибатҳои худро бо Русия қатъ кунад ва ба қушодани намояндагии англисӣ дар Кобул, Балх ва Ҳирот иҷозат бидиҳад. Вале фиристодагони Англия ба мамлакат роҳ дода нашуданд. Гуфтушуниди амир бо Столетов ва рад карда шудани қабули намояндагони англисӣ ба Англия барои сар кардани ҷанги зидди Афғонистон бахона шуд. Нахуствазир лорд Биконсфилд дар палатаи (маҷлиси) ҷамоаҳои парламенти Англия баромад карда, иброз дошт, ки сарҳади шимолу ғарби Ҳиндустон “тасодуфӣ ва гайриқимӣ” аст. Дар баробари ин ба Афғонистон талаби қатъӣ фиристода шуд, ки ҳамаи талабҳои Англия бетаъхир қонеъ гардонида шаванд. Ба ҷавоби талаб интизор нашуда, моҳи ноябри соли 1878 артиши 35-ҳазорнафараи Британия ба Афғонистон зада даромад.

Сарҳадчиёни афғон аввалин шуда бо артиши англисӣ дар гузаргоҳи Хайбар вохӯрданд. Ба он генерал Броун роҳбарӣ мекард. Гарнизони қалъаи Алӣ Масҷид зидди англисҳо муқобилияти саҳт нишон дода бошад ҳам, маҷбур шуд, ки ақибнишинӣ кунад. Дар миёнаҳои моҳи январӣ соли 1879 Броун Ҷалолободро ишғол кард. Баъди ин артиши британиӣ ба даруни мамлакат ворид гардид. Ҷузъу томҳои артиши Афғонистон алайҳи душман ба таври боҷуд шояд муқовимат карда натавонистанд. Англисҳо аз зиддиятҳои дохилӣ низ истифода бурда, дар Кобул ва вилоятҳои алоҳидаи Афғонистон муҳолифатҳо ташкил карданд. Ин ҳолат Шералихонро маҷбур намуд, ки дар Кобул ба ҷои худ писараш Яъқубхонро монда, ба Мазори Шариф фирор кунад. Шералихон ба Мазори Шариф омадан замон бемор шуда, 20 февралӣ соли 1879 вафот мекунад. Амири ҷавон Яъқубхон нисбат ба Англия ҳусни таваҷҷӯҳ дошт. Ӯ тавассути нома ду маротиба ба ҳукумати Англия муроҷиат кард, ки таҷовузи зидди Афғонистонро бас кунад. Сафири Русия дар Лондон Шувалов низ ба ҳукумати Англия ҷадин номаи эътирозӣ раво кард. Вале ин номаҳо бе ҷавоб монданд.

Яъқубхон ба сипоҳиёнаш фармуд, ки муқобилиятро бо англисҳо бас кунанд. Ӯ 26 майи соли 1879 дар маҳаллаи Гандумак бо ҳамроҳии намояндаи масъули ҳукумати англоҳиндӣ Луи Каванярӣ ба зери Созишномаи барои Афғонистон асоратовар имзо гузошт. Аз рӯи он Афғонистон минбаъд бо давлатҳои хориҷӣ мустақилона робита карданро аз даст дод. Нохияҳои

Сибӣ, Пишми ва Куррам тахти идораи англисҳо даромаданд ва назорат ба гузаргоҳҳо аз болон агбаҳо низ ба ихтиёри англисҳо гузашт. Амири Афғонистон акнун ба резиденти дар Кобулбудаи англисӣ итоат мекард.

Вале халқи Афғонистон ба тақдир тан надовд. Дар мамлакат ҷанги ҷирикӣ вусъат ёфт. Дастаҳои зиёди фидоӣ ба сӯи пойтахти мамлакат – Кобул меомаданд. Соли 1879 дар Кобул аскарҳо ва фидоӣ шӯриш бардоштанд. Дар ин ҷо онҳо бинон намояндагии Англияро ба даст дароварда, англисҳои дар он бударо қатл карданд. Яъқубхон ба ҷои он, ки ба ҳаракати муқовимати халқ бар зидди истилогарони англис роҳбарӣ кунад, баръақс ба тобеони худ фармуд, ки фармонҳои намояндагони англисиро бечуну ҷаро иҷро кунанд.

Ҳукумати Англия қарор дод, ки дар зери роҳбарии генерал Роберте ба Афғонистон дастаи ҷазодихандагонро равон кунад. Ба ин даста супориш дода шуда буд, ки Кобулро ишғол намуда, зълон кунад, ки артиши англисӣ аз Афғонистон баромада намеравад. Роберте ваъда дод, ки ҳар касе дар ин қор ба англисҳо дастӣ ёри дароз кунад, дастииро ӯро қадр хоҳем кард. Яъқубхон ба пешвози Роберте баромада, садоқати худро ба англисҳо нишон дод.

Бар хилофи хиёнати Яъқубхон ва баъзе ҳокимони маҳалҳо дастаҳои ҷирикӣ ва деҳқонон бар зидди ҷазодихандагони англис муқобилияти сахт нишон медоданд. Артиши амири собиқ Шералихон, ки ба он Муҳаммадхон роҳбарӣ мекард, низ омодаи мубориза бар зидди англисҳо буд. Ӯ сарбозонашро ба наздикии Кобул овард. Баъди ҷангҳои шадид ба англисҳо муяссар шуд, ки ба фидоӣ хеле бад мусаллаҳ шикаст диҳанд. Артиши шикастхӯрдаи афғонҳо ба ҷониби Ғазна ақиб нишаст. Ба сарбозони Роберте муяссар шуд, ки Болохисорро ишғол намуда, ба шаҳри Кобул дароянд. Дар ин шаҳр ҳокимият ба даст англисҳо гузашт. Истилогарон Яъқубхонро барои бар зидди шӯришгарон муқовимат нишон дода натавоништан аз тахту тоҷ маҳрум намуда, ба Ҳиндустон бадарға карданд.

Маркази муборизаи озодихонаи зидданглисӣ акнун вилояти Ғазна шуд. Аз тамоми ғушаю қанори мамлакат ба ин ҷо дастаҳои фидоӣ ҷамъ меомаданд. Яке аз дастаҳои пурқувваттарини фидоӣ бо сардории Муҳаммадҷонхони Вардак (собиқ афсари қисми артиллерии амир Шералихон) буд. Ба ӯ қабилани вардак ҳамроҳ шуд. Муҳаммадҷонхон тавонист, ки

баъзе чузъу томҳои артиши мунтазами аз Туркистони Афғонистон омадаро ҳам ба артиши худ муттаҳид кунад. Алайҳи англисҳо уламои исломӣ, аз он ҷумла Динмуҳаммад, таблиғот мебурданд. Динмуҳаммадро аввалин шуда қабилаҳои гилзай ва муманд дастгирӣ карданд.

Охирҳои соли 1879 дастаҳои аскарони ватандӯст аз Ғазна, Қўҳистон ва ноҳияю вилоятҳои дигар аз нав ба сӯи Кобул ҳаракат карданд. Робертс ба муқобили онҳо сипоҳиёни худро равоӣ кард. Дар наздикии Кобул муҳорибаҳои шадид ба амал омаданд. Қариб буд, ки англисҳо шикаст хӯранд. Ин вақт артиши англисҳо аз Ҳиндустон ба ин ҷо ба ёрии сарбозони Робертси шикастхӯрдаи стода омаданд ва Муҳаммадҷонхон маҷбур шуд, ки бо ҳамроҳии артишаш Кобулро тарк кунад.

Ҳамин тариқ, Кобул ва Қандаҳор ба дасти англисҳо гузаштанд. Онҳо тавонистанд, ки баҳори соли 1880 Ғазнаро ҳам ба даст дароранд ва баъд бар зидди шӯришгарон экспедитсияи калони ҷазодихӣ ташкил намоянд. Робертс аз Англия супориши махфӣ гирифт, ки ҷудонохӯрони маҳаллиро дастгирӣ ва муҳофизат кунад, то ки Афғонистон аз вилоятҳои алоҳида ба Англия тобеъ иборат бошад. Дар баробари ин англисҳо барои Афғонистон ҳокимро ҷустуҷӯ мекарданд, ки вазро дар марказ ба эътидол оварда тавонад.

Ба сари қудрат омадани Абдурахмонхон. Дар дохили Афғонистон ҷунун шахсият набуд. Ҳам истилогарони англис, ҳам русҳо ва ҳам афғонҳои истиқлолиятхоҳ дар ин вазифа набераи Дустмуҳаммад ва ҷияни Шералихон – Абдурахмонхонро дидан мехостанд. Русҳо ба Абдурахмонхон шароит фароҳам оварданд, ки аз Туркистон фирор кунад. Ӯ аввал ба Бадахшон омад. Дар он ҷо ҳокимияти ӯро эътироф карданд. Ҳар се тарафи муҳолифат ҳаракат мекарданд, ки Абдурахмонхонро барои манфиатҳои худ истифода баранд. Ӯ бошад, аз муҳолифатҳои рақибон истифода бурда мехост, ки ҳокими мутлақи Афғонистон шавад.

Соли 1880 дар Кобул ва Қандаҳор ошӯбҳои зидданглисӣ қатъ нагардиданд. Ҳокими Хирот Муҳаммадаюбхон нисбати англисҳо мавқеи оштиноназир дошт. Ӯ зидди Қандаҳор тайёри меид. Дар Ғазна бошад, фидоӣ аз нав ҷамъ омада, ба Кобул ҳуҷум карданӣ буданд. Барои англисҳо вазъи номусонд фаро расид. Барои ҳамин онҳо лозим донистанд, ки Абдурахмонхонро ҳамчун амири Кобул эътироф кунанд. Онҳо ҳатто ба ӯ ваъда ҳам

доданд, ки бо маблағу силоҳ ёрӣ мерасонанд, Созишномаи Гандумак (дар Кобул доштани резидент ва дастаи харбӣ) бекор карда шуд ва аз даҳлат ба корҳои дохилии Афғонистон даст мекашанд. Ҷавобан ба ин Абдурахмонхон ваъда дод, ки Афғонистон Созишномаи Гандумакро дар бобати маҳдудияти истиқлолияти Афғонистон оид ба сиёсати хориҷии он эътироф мекунад, яъне Афғонистон ҳуқуқ надошт, ки мустақилона ба давлатҳои хориҷӣ муносибатҳои дипломатӣ дошта бошад. Абдурахмонхон инчунин маҷбур шуд, ки аз Афғонистон ҷудо карда, ба зери итоати Англия дароварда шудани баъзе навоҳии ба Ҳиндустон ҳамсарҳадро эътироф кунад.

Вале Англия нисбати Афғонистон аз сиёсати истилогаронаи худ даст накашид. Он мехост, ки Қандаҳорро аз Афғонистон ҷудо карда, ба музофоти алоҳидаи ба Англия тобеъ табдил диҳад. Лекин ҳокими Ҳирот барои ишғоли Қандаҳор бар зидди Англия муборизаи беамон мебард. Соли 1880 артиши Аюбхон дар наздикии деҳаи Майванд ба нерӯҳои муттаҳидаи англисҳо ва хиёнаткорони Қандаҳор шикаст доданд. Аскарону афсарони душман аз майдони ҷанг рӯ ба фирор ниҳоданд. Соли 1958 ба хотири ғалаба дар Майванд ҳамчун нишонаи ҷидду ҷаҳди бомуваффақият барои истиқлолияти Афғонистон дар шаҳри Кобул муҷассамаи ёдгории гузошта шуд.

Аюбхон Қандаҳорро муҳосира кард. Дар ин шароит фармондеҳии англисӣ аз баҳри ҷудо кардани Қандаҳор гузашта, онро ба Абдурахмонхон супорид. Соли 1881 Аюбхон хост, ки Қандаҳорро аз нав ба даст дарорад. Лекин аз тарафи артиши амир шикаст хӯрд. Даре нагузашта артиши Абдурахмонхон Ҳиротро ҳам ишғол намуд. Аюбхон маҷбур шуд, ки ба Эрон фирор кунад. Баъди ин Абдурахмонхон ба ҳокими ягонаи Афғонистон табдил меёбад. Мулло Динмуҳаммад фатво дод, ки Абдурахмонхон ҳокими тамоми Афғонистон аст. Акнун ӯ муборизаро бар зидди англисҳо давом медиҳад. То миёнаҳои соли 1881 ҳокимияти Абдурахмонхон дар тамоми Афғонистон паҳн гардид. Сипоҳиёни англисӣ аз Афғонистон пурра бароварда шуданд.

Бо ҳамин ҷанги дуҷуми Англия бар зидди Афғонистон ба шикаст дучор шуд.

Ба Абдурахмонхон муяссар шуд, ки ба фаъолияти ҷудоииҳои ашрофон, хонҳо ва қабилҳои алоҳида хотима гузорад, дар мамлакат ислоҳоти иқтисодӣ, маъмурий, харбӣ ва

хукукӣ гузаронад. Ислоҳот имконият дод, ки ҳокимияти марказии Афғонистонро аз нав барқарор карда шавад. Сарфи назар аз ин ба Абдурахмонхон муяссар нашуд, ки ҳамаи каламрави суқунати паштуҳо, аз он ҷумла кӯхҳои Сулаймон ва тарафи рости дарёи Ҳиндро ба Афғонистон ҳамроҳ кунад.

Дар солҳои 80-уми асри XIX Русия мехост, ки каламрави мустамликаҳои худро аз ҳисоби Афғонистон васеъ кунад. Вале ин кор барояш муяссар нашуд. Соли 1887 дар байни Русия ва Афғонистон дар бораи сарҳадҳои онҳо, ки аз дарёи Ҳарирӯд то Амударёро дарбар гирифтаанд, протоколи хотимавӣ ба имзо расид.

Абдурахмонхон истиклолияти Афғонистонро чун гавҳараки нашм муҳофизат мекард. Барои ҳамин ӯ ҳатто ба англисҳо иҷозат наод, ки аз Ҳиндустон ба Афғонистон роҳи оҳан созанд.

Абдурахмонхон охири солҳои 80-ум ва солҳои 90-ум дар масъалаи сиёсати дохилӣ ҷидду ҷаҳди худро бештар ба муқовимат бар зидди забткорҳои Англия дар шимол ва шарқи Афғонистон ва муқовимати паштуҳои ҷудонҳо сарф кард. Ба ин нигоҳ накарда ба ӯ муяссар нашуд, ки истиклолияти пурраи Афғонистонро аз Англия таъмин намояд.

Дигаргунҳои иқтисодӣ ва ҷамъиятию сиёсии Афғонистон. Истеҳсолоти ҳамин давраи Афғонистон моҳияти натуралӣ дошт. Асоси ҳаёти иқтисодии мамлакатро мисли пештара кишоварзӣ ташкил мекард. Он ба меҳнати дастӣ асос ёфта буд. Дар оғози асри XX пешрафти пахтапарварӣ мушоҳида карда мешавад. Афғонистон онро ба Ҳиндустон ва Русия мебаровард. Дар ин давра марказҳои нисбатан калони тичоратӣ кӯсибии мамлакат – Кобул ва Қандаҳор ба ҳисоб мерафтанд. Кобул маркази маъмурии Афғонистон ҳам буд.

Тарзи сармоядорӣ иқтисодиёт ба Афғонистон ниҳоят дер ворид шуд.

Амир барои ин кор шароит муҳайё кард; мавқеи тоҷиронро мустаҳкам намуд, то тичорати хориҷиро васеъ кард, мактабҳои аввалини замонавӣ ва матбаа сохт. Сарфи назар аз ин Афғонистон мисли пештара давлати ақибмондаи феодалӣ мондан гирифт.

Баъди соли 1901 вафот кардани Абдурахмонхон ба тахти амирии Афғонистон Ҳабибуллохон менишинад. ӯ барои пешрафти фарҳангии мамлакат ҷорачӯҳои зиёд кард. Аз он ҷумла литсеи аввалин – Ҳабибияро кушод, ба дарбориён фармуд, ки либоси европавӣ ба бар кунанд.

Аз давлатҳои ҳамсоя, алалхусус аз Ҳиндустон ба Афғонистон ғояҳои маорифпарварии буржуазӣ ворид мешуданд. Дар ин мамлакат ташаккули ғояҳои буржуазӣ нисбат ба худӣ буржуазияи миллии тезтар ба амал меомад.

Ташаббускор ва роҳбари ҳаракат барои конституция ва ислохот директори литсеи Ҳабибия Абдулганӣ буд. Дар атрофи ӯ намоёндагони ҷавони зиёни афғон, асосан омӯзгорон ва тарбиягирандагони литсей муттаҳид шуданд. Ин ҳаракат дар таърих бо номи “ҷавонафғонҳо” маълум аст. Идеологи ҷавонафғонҳо Махмудбек Тарзӣ буд. Ӯ муддати зиёде дар Ироқ ва Сурия дар ҳичрат зиндагонӣ карда, дар ин мамлакатҳо маълумоти хуб гирифта, ба адабиёти туркӣ ва европавӣ шинос шуда, ғояҳои пешқадами он замонро қабул намуда, ҳаёти худро баъди ба ватан баргаштан барои дар Афғонистон татбиқи қардани он ғояҳо мебахшад. Махмудбек Тарзӣ бо иҷозати Ҳабибуллоҳон ба Афғонистон баргашта, ба фаъолияти сиёсӣ машғул шуда, соҳти ҷомеаи ояндаи Афғонистонро асоснок мекунад.

Тарафи пурқуввати таълимоти Тарзиро тамоюли зиддимустамликавии ӯ ташкил мекард. Ӯ мустамликадориро маҳкум карда, мардумро даъват мекунад, ки барои истиқлолияти ватани худ бархезад. Даъвати зидди сиёсати мустамликадорӣ Тарзӣ дар бедорӣи миллии афғонҳо ба мақоми баланд соҳиб аст. М. Тарзӣ дар зерӣ таъсири ғояҳои Сайид Ҷамолиддини Афғонӣ буд. Ӯ ҳам чун Ҷамолиддини Афғонӣ мехост, ки дар ислом асоси муборизаи зиддиимпериалистиро ёбад. Шакли динӣи идеологияи миллии Тарзӣ замина ва асоси таърихӣ дошт. Он афғонҳоро барои муборизаи зиддианглисӣ муттаҳид месохт.

Ҷавонафғонҳо дар татбиқи ғояҳои худ ба ҳокимони Афғонистон умед мебастанд. Онҳо ғайр аз амир нерӯи дигареро намедиданд, ки дар мамлакат дигаргуниҳои иқтисодӣи сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба амал бароварда тавонад. Мутлақияти маорифпарвар – чунин буд идеали иҷтимоии ҷавонафғонҳо.

Вакте ҷавонафғонҳо دیدанд, ки Ҳабибуллоҳон ба татбиқи ислохоти конституционӣ қодир нест, ба бародари хурди амир, шогирди Махмуди Тарзӣ – Амонуллоҳон умед бастанд.

Дар баробари ҷавонафғонҳо “пирэфғонҳо” ҳам буданд. Ин ҷараёнро хонҳо, ашрофони қалони афғон ва муҳофизони тартиботи кӯҳна ҷонибдорӣ мекарданд. Онҳо ба муқобили ҳама гуна навгонӣҳое мебароманд, ки ҳуқуқ ва имтиёзҳои онҳоро ҳалалдор

мекарданд. “Пирафгонҳо” дар шахси Англия таҳдид ба тартиботи феодалии мамлакатро дида, мехостанд, ки дарҳои Афғонистон барои хориҷиён “пӯшида” бошанд. Маданияти европавиро дар Афғонистон сӯнкасд ба ислом ҳисоб мекарданд. Аз ҳамин сабаб муҳолифи ҳама гуна ислоҳоти буржуазӣ буданд. Ин нерӯҳои кӯҳнагаро (консервативӣ) дар атрофи Насруллоҳон муттаҳид шуда буданд.

Дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ “пирэфгонҳо” ба доираҳои ҳукмрони Германия ва Туркия наздик шуданд. Бо феодалиҳои Туркия онҳоро мавқеи ғоявӣ наздик мекард. Агар ғояҳои Маҳмуди Тарзӣ ба муборизаи зидди империализм равона шуда бошад, пас “пирэфгонҳо” мисли султони Туркия ба ҷои аввал ғояи дар атрофи Туркия муттаҳид кардани мусулмонҳоро гузошта буданд. Бо Германия бошад, “пирэфгонҳо”-ро тиҷорат наздик мекард. Аз тиҷорат бо ин давлат хонҳои қабилҳои афғон паштуҳо даромади қалон ба даст мебароварданд.

ХУҶАТҲО

1. АЗ ЁДДОШТҲОИ АМИРИ АФҶОНИСТОН АБДУРАҶМОНҲОН

Дар ёддоштҳои худ амир Абдураҳмонҳои мақоми ҳукумати Англияро дар нисби соли 1885-и байни Афғонистон ва Русия баамаломата (бархӯрди харбӣ дар Қушки Панҷдеҳ) ба таври бозъитимод нишон медиҳад.

... Ин вақт артиши русҳо зуд ба пеш ҳаракат мекард ва 13 марти соли 1885 дар Қизилтепа ҷамъ омада, онро мустаҳкам кард. Артиши афғон дар Оқтеппа, дар самти соҳили ҷанби дарёи Аму ҷойгир шуда буд... 30 март артиши рус ва афғон аз ҳамдигар дар масофаи як мил ҷойгир буданд: русҳо – дар Қизилтепа ва афғонҳо – дар Пули Қиштӣ. 29 март генерал Комаров ба генерали афғон маълум намуд, ки ӯ артиши худро аз самти соҳили рости дарё ба ақиб барад, вагарна задхӯрд ба амал меояд ва русҳо ба артиши афғонҳо ҳамла мекунанд. То лаҳзаи охири афсарони англисии ҳайати хати марзикашанда ва аскарҳои онҳо харчанд афсарони артиши маро бовар мекунониданд, ки русҳо бар зидди онҳо го он вақте, ки дар мавқеъҳои муайян, ҳамла намекунанд ва агар русҳо бар зидди аскарони ман дар мавқеи мустақаршудаҳои ҳамла кунанд, пас ин заҳрон кардани Созишномаи байни Русия ва Англия аст ва он вақт русҳо барои ин кор ба ҷазо гирифта карда мешаванд. Ба генералам... ҷиддан фармуда будам, ки бар зидди шӯри афсарони ҳайати англисӣ накунад. Ӯ ба ваъдаҳои афсарони англисӣ бовар карда, дар мавқеи худ монда буд.

Рӯзи дигар, 30 март, бригадан қомили артиши русҳо ба дастаи наҷандон қалони афғон ҳамла кард. Ин хабарро фаҳмида, афсарони англисӣ ҳамон лаҳза бо ҳамроҳии сарбозон ва аҳли рикобашон ба Хирот фирор карданд... Англисҳои ягон лаҳза сабр накарда, ба ҷониби Хирот гурехтанд... сипоҳиён ва афсарони англисӣ то ҳамон дараҷа тарсидаю асабонӣ шуда буданд, ки сару қалобаи худро гум карда, бетартибона мегурехтанд ва дар ин ҳолат дӯстро аз душман фарқ

карда наметавонистанд; бар асари сармон сахт мардуми бисёри маҳаллии "хамрохи" ҳайати англисбуда хангоми гурехтан аз аспҳо афтида, чонхон худро аз даст доданд.

Ин воқеа... ба мардуми афгон чунон таъсири сахт расонид, ки обрӯи Англия дар назди онҳо абадӣ рехт.

2. АЗ СОЗИШНОМА ДАР БАЙНИ РУСИЯ ВА АНГЛИС ОИД БА МАСЪАЛАҲОИ ФОРС, АФГОНИСТОН ВА ТИБЕТ, КИ ДАР С. ПЕТЕРБУРГ 18 (31) АВГУСТИ СОЛИ 1907 БА ИМЗО РАСИДААСТ

Б. Созишномае, ки марбути Афғонистон аст.

Моддаи 1. Ҳукумати Аълоҳазрати Британия эълон мекунад, ки нияти тағйир додани ҳолати сиёсии Афғонистонро надорад.

Ҳукумати Аълоҳазрати Британия ўҳдадор мешавад, ки ғайр аз ин таъсири худро дар Афғонистон бо маънии сулҳхоҳона чорӣ менамояд ва вай дар Афғонистон ягон чорае наметӯяд, ки барои Русия хатарнок бошад ва Афғонистонро дар чунин кор дастгирӣ намекунад.

Аз ҷониби худ ҳукумати императории Русия эълон мекунад, ки берун аз доираи манфиатҳои рус будани Афғонистонро эътироф менамояд; вай ўҳдадор мешавад, ки дар ҳамаи муносибатҳои худ бо Афғонистон аз миёнаравии ҳукумати Аълоҳазрати Британия истифода мебарад; вай инчунин ўҳдадор мешавад, ки ба Афғонистон ягон ҳел ҷосусро равои намекунад.

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1858 — ба шарафи ғалабаи афғонҳо дар Майванд гузошта шудани мучассамаи ёдгорӣ
- 1863 — соли вафоти амири Афғонистон Дӯстмуҳаммад
- 1868 — соли дубора ба тахти амирии Афғонистон нишастани Шералихон
- 1873 — ҳукумати Русия ҳукумати Англияро бовар кунонд, ки Афғонистон минтақаи манфиатҳои вай нест
- 1873 — чоп шудани рӯзномаи нахустини Афғонистон "Шамс-ун-наҳор"
- 1878 — ба Кобул омадани намоёндаҳои дипломатии Русия бо сардории Столетов
- 1878 — ба Афғонистон зада даромадани артиши 35-хазорнафараи Англия
- 1879 — Ҷалолободро ишғол кардани артиши Англия бо сардории Броун
- 20.11.1879 — дар Мазори Шариф вафот кардани амири Афғонистон Шералихон ва ба сари кудрат омадани Яъқубхон

- 26.V.1879** — баста шудани Созишномаи Гандумак
- 1879** — шӯриши фидоӣён ва аскарон дар Кобул. Аз Ғазна, Кӯхистон ва маҳалҳои дигар ба сӯи Кобул ҳаракат кардани дастаҳои аскарони ватандӯст
- 1879-1880** — Кобул, Қандаҳор ва Ғазнаро ба даст даровардани англисҳо. Ошӯбҳои ватандӯстон дар Кобул ва Қандаҳор
- 1880** — дар Афғонистон ба сари қудрат омадани Абдурахмонхон, мухорибаи таърихии Майванд
- 1881** — қариб дар тамоми қаламрави Афғонистон муқаррар гардидани ҳокимияти Абдурахмонхон. Аз мамлакат пурра бароварда шудани артиши Англия
- 1887** — дар байни Русия ва Афғонистон баста шудани протоколи хотимаӣ дар бораи сарҳадҳои байни онҳо

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Шералихон дар Афғонистон қай ба сари қудрат омад?
2. Моҳияти ислоҳоти Шералихонро шарҳ диҳед. Ҷанги дуҷуми Англияю Афғонистон қай ва чӣ тавр оғоз ёфт?
3. Русия дар ҷанги байни Англияю Афғонистон қадом мавқеъро ишғол намуд?
4. Соли 1878 ва аввали соли 1879 амалиётҳои ҷангӣ чӣ тавр сурат гирифтанд?
5. Шералихон қучо шуд?
6. Яъқубхон ба ҷои падари худ ба тахти амирӣ нишаста, қадом сиёсатро пеш мебурд?
7. Дар бораи муқовимати умумихалқии зидди Англия дар солҳои 1879 – 1881 нақл кунед.
8. Аюбхон чӣ тавр ва барои чӣ бар зидди англисҳо мубориза мебурд? Қадом ғалабаи ӯ барои мардуми Афғонистон муқаддас аст.
9. Абдурахмонхон дар шароити ҷанг бо Англия мамлакатро чӣ тавр идора мекард?
10. Муносибатҳои Англия ва Афғонистон дар давраи ҳукмронии Абдурахмонхон чӣ тавр сурат гирифтанд?
11. Ҷанги дуҷуми Англия бар зидди Афғонистон чӣ тавр анҷом ёфт?
12. Дар охири асри XIX – аввали асри XX иқтисодиёти Афғонистон дар қадом ҳолат қарор дошт?
13. Вазъи афкори ҷамъиятии Афғонистони ибтидои асри XX-ро маънидор кунед. “Ҷавонафғонҳо” ва “пирафғонҳо” қиро буданд ва мавқеи сиёсии онҳо чӣ тавр буд?
14. Оё аз ақидаҳои сиёсии М. Тарзӣ ва Ҷ. Афғонӣ бохабар ҳастед?
15. Хотираи амири Афғонистон Абдурахмонхонро шарҳ диҳед.
16. Хуҷҷати 2-юми мавзӯ дар бораи чӣ шаҳодат медиҳад?
17. Аз мавзӯ хулоса бароред.

Ҳолати ниммустамликавии Эрон. Баъди ҷанги солҳои 1856 – 1857 Эрон ба ниммустамлика табдил меёбад. То солҳои 70-уми асри XIX Эрон аллакай ба Англияю Русия вобаста буд. Вобастагии Эрон баъди ба ширкатҳои хориҷӣ додани иҷора (консессия) ва қарордодҳо дар бораи вомбарг (заём)-и хориҷӣ боз ҳам зиёдтар мешавад. Солҳои 1862 – 1874 англисҳо оид ба дар Эрон сохтани хатҳои телеграф барои таъмини алоқаи Лондон бо Ҳиндустон бо ин давлат созишнома ба имзо расониданд. Истифода ва идораи онҳо дар ихтиёри англисҳо буд. Шохроҳҳои ҷанубу ғарбии Эрон низ аз тарафи мустамликадорони англис сохта ва назорат карда мешуданд. Дар шимоли мамлакат бошад, сохтмон ва истифодаи шохроҳҳо дар ихтиёри Русия буданд. Англия ва Русия Эронро вазифадор карданд, ки дар қаламрави худ ба сохтмони роҳҳои оҳан роҳ надиҳад.

Соли 1872 соҳибкори англис Ю. Рейтер аз шоҳи Эрон барои истифодаи ҷамаи захираҳои ашёи саноатии мамлакат ба муҳлати 70 сол иҷораи инҳисорӣ гирифт. Норозигии халқи Эрон ва дипломатияи Русия аз ин қарордод ҷунон пурзӯр буд, ки шох маҷбур шуд онро бекор кунад. Ба ҳар ҳол Рейтер бо розигии Русия барои ташкили банки Шоханшоҳӣ иҷозатнома гирифт. Ин банк барои баровардани қоғазҳои қиматнок, аз он ҷумла пул ҳуқуқи инҳисорӣ ба даст даровард. Соли 1890 соҳибкори рус Поляков дар Техрон банки қарздиҳии Форсро кушод, ки он иқтисоди Эронро Шимолиро ба зерин назорати худ гирифт. Ин шахс соли 1891 барои ташкили қори суғурта ва нақлиёт ҳам соҳибӣ иҷозатнома шуд. Ба давлатҳои хориҷӣ инчунин як қатор иҷораҳои дигар низ дода шуданд: иҷораи сармоядори англис Линч барои киштигардӣ дар дарёи яғонаи Эрон – Корун, иҷораи саноатчии рус Лианозов барои моҳигирӣ дар баҳри Хазар, иҷораи ширкати англисии Талбот барои хариду фурӯш ва коркарди тамоку аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Соли 1901 шаҳрванди Англия д'Арсен барои истифодаи ҷамаи сарчашмаҳои нефт, гайр аз шимоли Эрон иҷораи инҳисорӣ гирифт. Баъдтар он номи ширкати “Иҷораи ШАЭН-АИНК” (ширкати нефти Англия ва Форс)-ро мегирад.

Иқтисоди Эрон бе ёрии молиявии хориҷӣ пеш рафта наметавонист. Аз ҳамин сабаб Носируддиншоҳ (1848 – 1896) соли 1892 аз банки англисӣ ба маблағи 500 ҳазор ф.-ст. вомбарги

валнин хоричиро гирифт. Солҳои 1900 – 1902 Русия ҳам ба Эрон ба маблағи 32,5 млн. рубл вомбарг дод. Вомбаргҳои хоричӣ Эронро ба асорати молиявӣ гирифтанд.

Дар даҳсолаҳои охири асри XIX ва оғози асри XX ба Эрон ворид сохтани молҳои саноатии хоричӣ зиёд шуд. Молҳои саноатии нисбатан арзони хоричиён соҳибони молҳои касибӣ, саноати хонагӣ ва корхонаҳои саноатии фабрикавию заводи дар охири асри XIX – аввали асри XX сохташудаи Эронро муфлис гардонданд. Содироти молҳои кишоварзӣ ва ашёи хоми Эрон сол то сол меафзуд. Кишоварзӣ ба талаботи бозори хоричӣ (парвариши тамоку, пахта ва зироатҳои дигари техникӣ) мувофиқ карда мешуд. Эрон ба манбаи ашёи хоми саноатии мамлакатҳои империалистӣ табдил меёфт.

Дар ин давра на танҳо иқтисодиёт, балки идораи давлатии Эрон низ ба зери назорати аҷнабиён мебарояд. Соли 1879 дар зери роҳбарии афсарони рус аз ҳисоби эронӣҳо бо номи “полки казакҳо” артиш ташкил карда шуд, ки баъдтар он ба бригада ва дивизияи алоҳида табдил меёбад. Соли 1898 сарвари гумруки Эрон Наус ном белгиягӣ таъйин мегардад, ки ӯ баъдтар вазири почта, сарвари хазина ва узви Шӯрои олии давлатӣ таъйин мешавад.

Дар шимоли мамлакат онҳое ба вазифаҳои баланд ғумошта мешуданд, ки ба ҳукумати подшоҳии Русия маъқул бошанд. Ҷануби Эрон дар ихтиёри англисҳо буд. Онҳо дар ин ҷо ғаболияти ҷудоихоҳии ашрофони маҳаллиро ҳарчониба дастгирӣ менамуданд. Дар натиҷаи ин англисҳо қисми Сиистон ва Балучистонро аз Эрон ҷудо карда, дар он ҷойҳо ҳукмронӣ мекарданд. Нерӯҳои ҳарбии баҳрии Англия дар амал халиҷи Форсеро ишғол карда буданд. Мувофиқи ғуфтаи нахуствазири Англия Кёрзон “резиденти англиси дар Буширбуда шоҳи ғочутахтнадоштаи халиҷи Форс мебошад”.

Ҳамин тариқ, то оғози асри XX рафти ба ниммустамлика табдил ёфтани Эрон ба охир расид. Дар натиҷаи истисмори якҷояи халқи Эрон иттифоқи табақаи болоии мардуми Эронро империалистони хоричӣ ба вучуд омад. Шоҳ, вазири вай ва аъёну ашрофи Эрон ба ҷосусони мамлакатҳои империалистӣ табдил ёфтанд.

Ҳаракати миллӣ. Дар охири асри XIX дар Эрон ғояҳои миллатдӯстии буржуазӣ пайдо мешаванд. Бедории миллии

эронӣён дар ғабӯлияти зиёнеи он ифода меёфт. Қисми зиёнеи тоҷибдори ислоҳот аз таъкиботи шох ба хориҷа фирор карда буданд. Муҳоҷирони эронӣ дар Туркия, Миср, Ҳиндустон ва баъзе давлатҳои дигар рӯзномаҳои "Ахтар", "Ҳикмат", "Қонун" ва ғайраро нашр мекарданд. Дар ин рӯзномаҳо ва дар асарҳои ватандӯстони маъруф Мирзо Малқумхон, Абдурраҳим Толипов ва Зайнуллобиддини Мароғай тартиботи мавҷудани Эрон ба зеританқид гирифта мешуд. Дар Табрез ва Техрон мактабҳои нави замонавӣ кушода шуданд ва китобхонаҳои миллӣ ба ғабӯлият оғоз карданд.

Дар охири асри XIX – авали асри XX дар Эрон якҷанд созмонҳои ватанпарварӣ, аз он ҷумла соли 1901 Қамъияти махфии зидди ҳукумати ва соли 1905 "Анҷумани махфӣ" ташкил меёбанд. Онҳо бар зидди мансабдорони иртиқони шох ва зӯровари хориҷӣён баромада, талаб мекарданд, ки дар мамлакат ислоҳоти сиёсии демократӣ гузаронида шавад.

Эътирози мардуми Эрон бар зидди аҷнабиён ва нерӯҳои иртиқони дохилӣ ҳар сари чанд вақт ба шӯришҳои халқӣ табдил меёфт. Чунин шӯришҳо солҳои 1896 – 1898 дар ҷануби Эрон ва соли 1897 дар Шуштар ба амал омаданд. Баромади калони дигари мардуми Эрон аз сабаби соли 1896 аз тарафи Ризои Қирмонӣ кушта шудани Насириддиншоҳ ба амал омад.

Инқилоби Эрон. Ҳаракати демократӣ. Тезутундшавии муҳолифатҳои дохилии иҷтимоӣ, зиддиятҳо дар байни империалистони хориҷӣ ва нерӯҳои миллии Эрон ва инқилоби буржуазии демократии Русия ба рушди ҳаракати инқилобӣ дар Эрон сабабгӯр шуданд.

Моҳи декабри соли 1905 дар Техрон бар зидди сӯистеъмолкунии ҳукумати шох намоиши оммавӣ рӯй дод ва дар масҷиди Шох Абдулазим *бест* ба амал омад. Намоишчиён истеъфои нахуствазир иртиқоӣ Айнуддавла, Науси белгиягӣ ва ташкили "адолатхона"-ро талаб мекарданд. Шох ваъда дод, ки ин талабҳоро қонеъ хоҳад кард. Дар баробари ваъда ӯ ба таъкиботи намоишчиён роҳ дод. Мардум ҷавобан ба ин риёкории шох корпартоии умумӣ эълон кард. Бозорҳо ва дуконҳо баста шуданд. Якҷанд ҳазор нафар одамон дар боғи намоёндагии англисӣ *бест* эълон карданд. Гурӯҳи калони рӯҳониён аз Техрон ба шаҳри Қум рафта, аз шох талаб карданд, ки Айнуддавларо ба истеъфо гусел намояд, конститутисияро ҷорӣ кунад ва ба Маҷлис (парламенти

Эрон) интихобот гузаронад. Ҳаракати инкилобӣ Табрез, Исфахон, Шероз ва шаҳрҳои дигари мамлакатро ҳам фаро гирифт. Дар шароити баамаломата Музаффариддиншоҳ маҷбур шуд, ки гузашт кунад. 29 июли соли 1906 Айнуддавла ба истеъфо рафт, ба ҷои ӯ шахси нисбатан озодандештар Насруллоҳон Мушируддавла нахуствазир таъйин гардид. 5 август дар бораи ҷорӣ карда шудани Қонуни асосии Эрон фармони шоҳ эълон гардид. Баъди ин корпартоию намоишҳо катъ гардиданд. Вале бо вучуди ин нерӯҳои иртиҷоӣ ба ҷорӣ карда шудани конститутсияи ваъдакардаи шоҳ ҳалал мерасониданд. Аз ҳамин сабаб шоҳ низомномаи интихоботиро тасдиқ накард. Ин рафтори иртиҷопарастон ва шоҳ мавҷи нави қаҳру қазаби халқро ба вучуд овард. Дар зери фишори оммаи халқ Музаффариддиншоҳ оқибат маҷбур шуд, ки низомномаи интихобот ба Маҷлисро тасдиқ намояд. Он аз рӯи системаи табакавӣ (6 табақа – шохзодагон ва кочорҳо, рӯхониён, ашрофони феодалӣ, тоҷирон, заминдорон ва кишоварзон, косибон) интихоботи дузинагиро дар назар дошт.

7 октябри соли 1906 ҷаласаи нахустини Маҷлиси Аввал баргузор гардид. Моҳҳои октябр – декабр Маҷлис қарорҳои қобили тавачҷӯхи оммаро қабул кард. Аз он ҷумла онд ба муқаррар намудани нархҳои ниҳой ба нон, раддияи қарордод дар бораи вомбарги нави хориҷӣ ва ташкили Банки миллии Эрон қарорҳо қабул кард. Дар як вақт Маҷлис ба таҳияи Қонуни асосӣ машғул шуд. 30 декабри соли 1906 Музаффариддиншоҳ Қонуни асосиро тасдиқ намуд, ки он қисми аввали Қонуни асосии Эронро ташкил мекард. Дар он ҳуқуқ ва ваколатҳои Маҷлис ифода ёфта буданд. Мувофиқи Қонуни асосӣ ҳокимияти шоҳ тавассути Маҷлис маҳдуд карда мешуд. Дар назар дошта шуда буд, ки дар баробари палатаи поёнӣ – Маҷлис, палатаи болоӣ – Сенат низ ташкил карда шавад. Вале ин фикр танҳо дар болои қоғаз монд.

8 январи соли 1907 Музаффариддиншоҳ вафот мекунад ва ба ҷои ӯ ба тахти подшоҳии Эрон писари рӯхияи ифротидоштааш – Муҳаммадалишоҳ менишинад. Шоҳи нав душмани худро нисбати ҳаракати демократӣ ва Маҷлис ошкоро ифода намуда, нерӯҳои ҳарбиро бар зидди музаффариятҳои инкилоб ҷамъ кард. Ин кори Муҳаммадалишоҳ дар Техрон, Рашт, Исфахон ва шаҳрҳои дигари Эрон ҳаракати оммавии эътирозиро ба вучуд овард. Дар ин шароит иртиҷопешагон ва шоҳ маҷбур шуданд, ки ақибнишинӣ карда, талаботи Маҷлис дар бораи истеъфои Наус ва

Примаи белгиягиро қабул кунанд ва тавассути амри махсуси шоҳ бори дигар ризоияти худро дар бобати дар Эрон қорӣ карда шудани конститутсия тасдиқ намоянд.

Бо қабули Қонуни асосӣ ва воқеаҳои январ – февралӣ соли 1907 давраи аввали инқилоби Эрон ба охир расид. Давраи дуҷуми он ба бодоравии эътирози омма бар зидди зулм ва сӯистеъмолкунии ҳукуматдорони иртиқой оғоз меёбад. Дар натиҷаи ин шоҳ маҷбур мешавад, ки генерал-губернатори иртиқопешаи Исфохон, амаки худ Зилласултонро аз вазифааш сабуқдӯш кунад. Моҳи апрели соли 1907 аз Табрез сарвари рӯхониёни мучоҳид Мирзо Ҳасан, ки ба тарафи иртиқопешагон гузашта буд, ронда шуд. Инчунин бойкоти молҳои хориҷӣ низ оғоз ёфт. Харақати зидди англисӣ хусусан дар қануби мамлакат, аз он ҷумла, дар Исфохон, Шероз, Бушир ва баъзе шаҳрҳои дигар ба амал омада, ба задухӯрд мубаддал гашт.

Дар ҳама ҷо анҷуманҳо созонӣ меёфтанд. Дар баъзе шаҳрҳо анҷуманҳо ба ҳукуматҳои маҳаллии шоҳӣ назорат қорӣ намуда, вазифаҳои додгоҳро низ адо мекарданд, ба нон нарх мегузоштан ва қироатхонаю мактабҳо мекушоданд. Дар шимол ва минтақаҳои дигари мамлакат созонҳои пинҳонқори мучоҳидон ташкил меёфтанд, ки ба онҳо қосибон, тоҷирон, заминдорони хурд, қорғарон ва кишоварзон дохил мешуданд. Барномаҳои онҳо қорӣ карда шудани ҳуқуқи интиқоботи умумии бевосита, баробар ва махфӣ, озодии суҳан, қамъиятҳо, қорпартоиҳо, мусодираи заминҳои шоҳ, қарида гирифтани заминҳои қонҳо ва тақсими онҳо дар байни кишоварзон, рӯзи қорӣи 8-соата ва таълими умумии қатмии беқулро дар назар доштан.

Соли 1907 дар зери таъсири қамоатқилии демократӣ Маҷлис қарор қард, ки нафақаи феодали қам ва унвонҳои феодали бекор қарда шавад. Маҷлис инчунин қонуни муқориза бар зидди ришвахӯрию қаннотӣ, қонун дар қорай анҷуманҳои музоқотҳо ва вилоятҳо ва баъзе қонуну қарорҳои моқияти демократидоштан дигарро низ қабул қард.

Шоҳ умед дошт, ки дар қайати қонибдорони конститутсия қудой ба амал ҳоҳад омад. Қаминро ба қисоб гирифта, соли 1907 нерӯҳои худро ба қучуми зидди Маҷлис тайёр қард. Барон ин қорӯ аз қорича Аминусултон ном иртиқопешаро даъват қарда, ба қои Мушируддавла нахуствазир таъйин намуд. Бақор ва тобиқтони соли 1907 дар Арак (Султонобод), Қум, Қарадоғ,

Техрон ва Шероз бар зидди ҳаракати демократӣ баромадҳои феодалиҳои иртиқӣ ба амал омаданд. Моҳи майи соли 1907 шох аз имзо гузоштан ба иловаҳо ба Қонуни асосӣ саркашӣ кард. Ин рафтори шох дар Техрон намоиши оммавӣ ва дар Табрез корпартоии умумиро ба вуҷуд овард. Баъди ин дар зери фишори ҳаракати халқӣ 7 октябри соли 1907 шох иловаҳоро ба конститутсия, ки қисми нисбатан муҳими Конститутсияи Эрон буданд, имзо кард. Иловаҳо ба конститутсия озодиро ва лиғаргуниҳои дигари демократиро дар Эрон дар назар доштанд. Баробарии мардум дар назди қонун, дахлнопазирии шахсӣ ба моликият, озодии суҳан, матбуот, чамъомадҳо, маҷлисҳо, принсипи тақсимоли ҳокимият дар байни мақомоти иҷроия, қонунгузор ва додгоҳ аз ҷумлаи онҳоанд. Конститутсия ба шох ҳуқуқҳои васеъ дод: озодӣ ва ҷавобгарӣ, сарфармондеҳи қувваҳои мусаллаҳ, эълони ҷанг ва бастании сулҳ, таъйин ва ба истеъфо гуселонидани вазирон ва гайра. Конститутсия исломро ҳамчун дини давлатӣ муқаррар намуд. Аз ҳисоби рӯҳониёни олимартабаи исломӣ иборат аз 5 нафар ҳайати махсус ташкил карда шуд. Он ҳуқуқ дошт, ки ба ислом мувофиқ будан ва ё набудани қонуну қарорҳоеро, ки ба Маҷлис пешниҳод мешаванд, муайян кунад.

Баъди қабули иловаҳо ба Конститутсия аз инкилоб дуршавии як қисми озодандешон ва бо иртиқопешагон наздикшавии онҳо сар шуд. Мувофиқи фаҳмиши ин ашхос акнун мақсадҳои инкилоб иҷро шуданд. Барои ҳамин аз идомаи он даст кашидан лозим аст.

Тезу тундшавии мубориза дар байни нерӯҳои сиёсӣ. Доираҳои ҳукмрони Англия, Русия ва Германия ба ҳаракати инкилобии Эрон душманона назар мекарданд, чунки он мавқеи ин давлатҳоро дар Эрон паст мекард. Англичҳо ва русҳо ҳаракат мекарданд, ки тобеияти Эронро ба Англия ва Русия пурзӯр кунанд, дар он ҷо соҳти мутлақият ва ҳукмронии феодалиҳоро нигоҳ доранд.

Дар солҳои инкилоб ҷидду ҷаҳди Германия барои ба Эрон роҳ ёфтани пурзӯр мешавад. Аз соли 1906 сар карда киштиҳои он мунтазам аз Гамбург ба халиҷи Форс омадурафт мекарданд. Германиҳо мехостанд, ки дар ин халиҷ бандареро ба иҷора бигиранд. Ба Эрон ва Шарқи Наздик сар даровардани Германия, инкилоби Эрон ва муборизаи миллию озодихоҳӣ дар Ҳиндустон зиддиятҳои Англияю Русияро ба ҷои дуҷум гузоштанд, Англияро

барои созиш бо Русия майл доданд. Дар чунин шароит 31 августи соли 1907 дар байни Англия ва Русия созишнома доир ба нуфуз дар Эрон, Афғонистон ва Тибет, ки ташкилҳои паймони Антантаро анҷом дод, ба имзо расид...

Гуруҳи иртиқоӣ таҳти роҳбарии шоҳ бар он ақида буд, ки Созишномаи номбурда, аз инқилоб дур шудани як қисми либералҳо ва рӯхониёни шиа мавқеи шоҳ ва ҷонибдорони ӯро мустақкам кардаанд. Бинобар ин охири соли 1907 даст ба табодулот зад. 15 декабр шоҳ лашкар ва дастаҳои аскарони иртиқоиро ба наздикии Техрон оварда, ба онҳо амр кард, ки Ҳукумат, Маҷлис ва анҷуманҳоро пароканда кунанд. Барои дифои Маҷлис зиёда аз 20 ҳазор нафар фидоӣён, муҷоҳидон ва аъзои анҷуманҳои инқилобӣ бархостанд. Дар шаҳрҳои зиёди дигар ҳам корпартоиҳо ба амал омада, дастаҳои фидоии инқилобӣ ташкил меёфтанд. Шоҳ маҷбур шуд, ки аз пароканда кардани Маҷлис, Ҳукумат ва анҷуманҳо даст кашад. Маҷлис ҳам ба некии шоҳ бо некии ҷавоб гардонда, ваъда дод, ки ҳуқуқҳои конституционии ӯро ҳимоя хоҳад кард. Ҳамин тариқ, шоҳ ва Маҷлис бо ҳамдигар забон як карданд.

Дар нимаи аввали соли 1908 шиддати муборизаи байни нерӯҳои сиёсии Эрон боз ҳам вусъат меёбад. Харақати зиддиимпериалистӣ ҳам бар зидди сохтмони бандари Энзели, ширкати Линч дар Қум ва хати киштигарди англисӣ дар халиҷи Форс ба амал омаданд. Натиҷаи ҳамин муборизаҳо буд, ки дар ҳама ҷо анҷуманҳо ташкил ёфтанд. То моҳи июни соли 1908 дар Техрон то 200 анҷуман фаъолият мекард.

15 феввали соли 1908 бар зидди Муҳаммадалишоҳ сӯиқасди бебарор ташкил карда шуд. Ҷавобан ба ин сӯиқасд шоҳ лашкаро ба Техрон даъват карда, 22 июн дар шаҳр ваъзи фавқуллода эълон намуда, ба фармондеҳи бригадаи казакҳои форсӣ полковник Ляхов амр кард, ки бинои Маҷлис ва Масҷиди Сипахсолори дар ҳамсоягии он воқеъбударо ишғол намояд. 23 июн бригадаи казакҳо Маҷлис ва масҷидро гулӯлаборон карда, табодулотии иртиқоии давлатӣ ба амал овард. Муқобилияти дифоӣкунандагони Маҷлис ва анҷуманҳо зуд пахш карда шуда, аксари вакилони Маҷлис ва анҷуманҳо ба зиндон партофта шуда, баъзеи онҳо қатл гардиданд. Маҷлис ва анҷуманҳо пароканда ва рӯзномаҳои демократӣ баста шуданд. Дар шаҳрҳои дигари Эрон низ тартиботи иртиқоӣ муқаррар гардид.

Шӯриши солҳои 1908 – 1909 дар Табрз. Баъди дар Техрон ба амал омадани табаддулот маркази муборизаи инкилобии Эрон ба Табрз кӯчид. Нерӯҳои шоҳ хостанд, ки ин шаҳроро ишғол кунанд, вале аҳолии он бо шӯриш ҷавоб гардонд. Ба шӯриши Табрз иштирокчиҳои ҳаракати ҷирикӣ Саттор ва бинокор Боғир роҳбарӣ менамуданд. Шӯришчиёни Табрз талаб карданд, ки конститутсия аз нав барқарор ва маҷлиси нав даъват карда шавад. Баъди ҷангҳои шадиди ҷормоҳа ба табрзӣҳо муяссар шуд, ки сарбозони шоҳ ва иттифокчиёни ӯро аз шаҳр ронанд.

Шӯриши табрзӣҳо ҳамаи нерӯҳои аксулинкилобро ба худ ҷалб кард. Он воситаи муҳими дар мамлакат вусъат ёфтани ҳаракати инкилобӣ гардид. Моҳи январи соли 1909 дар Исфажон ҳокимиятро ҷонибдорони конститутсия гирифтанд. Ба онҳо дастаҳои мусаллаҳи хонҳои Бахтиёрӣ низ ҳамроҳ шуданд. Дар ҷануби мамлакат шӯриш бо роҳбарии Абдулхусейн ном ҷонибдори конститутсия оғоз ёфт. 26 январи ҳамон сол дар Рашт шӯриш ба амал омад ва ҳокимият ба дасти ҷонибдорони конститутсия гузашт. Моҳи март ҷонибдорони конститутсия дар Бушир ва Бандари Аббос ҳам ҳокимиятро ба даст медароранд. Муборизаи қаҳрамононаи табрзӣён ва баромадҳои ҷонибдорони конститутсия дар шаҳрҳои дигари Эрон ҳокимият ва қувваҳои шоҳро суст карданд. Ин буд, ки сарбозони ӯ муқобилияти Табрзӣҳо муҳосирашударо шикаста натавонистанд.

Аз вазъияти муносиб истифода бурда, империалистони англис ва рус ба таҷовузи зидди Эрон даст заданд. Англисҳо дар ҷануби Эрон, дар Бушир, Бандари Аббос ва Линг десант фарварда, анҷуманҳоро пароканда ва ҳаракати инкилобиро паҳш карданд. Ҳукумати подшоҳии Русия бошад, дар паҳш кардани шӯриш дар Табрз ба шоҳи Эрон дасти ёрӣ дароз кард.

Сарнагун шудани Муҳаммадалишоҳ. Шӯриши Табрз ва ҳаракати зидди шоҳ дар қаламрави дигари мамлакат ба Муҳаммадалишоҳи иртиҷопеша зарбаи қатъӣ зад. Моҳи июли соли 1909 дар натиҷаи лашкаркашии фидоӣ Гелон-аз Шимол, дастаҳои Бахтиёрӣ-аз Ҷануб ва гирифта шудани Техрон Муҳаммадалишоҳ сарнагун шуд. Писари хурдсоли Муҳаммадалишоҳ – Аҳмадшоҳ подшоҳ эълон гардида, аз ҳайати феодалҳои озодандеш ва хонҳои Бахтиёрӣ бо роҳбарии Сипаҳдор ҳукумати муваққатӣ ташкил дода шуд.

Хонҳои Бахтиёр ба ҷонибдорӣ аз нав барқарор кардани конститутсия баромад карда, бо ҳамин роҳ мехостанд, ки

хокимияти худро дар Бахтиёрия мустаҳкамтар кунанд. Англисҳо бошанд, мехостанд, ки дар Эрон ба воситаи хонҳои Бахтиёрия мавқеи худро мустаҳкам ва мавқеи Русияро суст кунанд.

Нерӯҳои озодандеши буржуазиро феодалии ғалабаи халқро ба ғайри худ истифода бурда, кӯшиш ба харҷ медоданд, ки ба болоравии минбаъдаи инқилоб роҳ надиханд. Бо ҳамин сабаб сохти мутлақ ва сулолаи Қочорҳо дахлнопазир монданд. Имтиёзҳо ва қорхонаҳои хориҷӣ зарар надиданд. Танҳо якчанд нафар ирғичопешаи дуҷумдараҷа қатл карда шуданду ҳалос. Ба Муҳаммадалишоҳ ба маблағи 100 ҳазор туман нафақаи ҳармоҳаи якумра таъйин карда шуд.

Моҳи ноябри соли 1909 Маҷлиси Дуҷум даъват карда шуд. Интиҳобот ба он дар асоси қонуни нави интиҳоботӣ гузашт. Ин қонун системаи табақавии интиҳоботро бекор карда, интиҳоботи дузинагиро муқаррар намуд. Барои иштирок дар интиҳобот ҳадди ақалли молу мулк муқаррар гардид. Қонун аз ҳуқуқи интиҳоботӣ маҳрум буданд.

Ҳукумати Сипаҳдор Эронро аз бӯҳрони шадиди иқтисодӣ ва сиёсӣ бароварда натавонист. Бо ҳамин сабаб он моҳи июли соли 1910 бо ҳукумати Муставфӣ Алмамолик иваз карда шуд.

Ҳукумати Муставфӣ Алмамолик рӯ ба Германия ва ИМА ва ҳукумати Сипаҳдор бошад, рӯ ба Англия ва Русия буд. Муставфӣ Алмамолик аз ИМА мушовирони молиявиро бо сардории М. Шустер даъват кард. Ин сарвазир ҳам аз ӯҳдаи вазифаҳои дар наздаш гузошташуда баромада натавонист. Барои ҳамин дар оғози соли 1911 ба истеъфо рафт. Нахуствазир Эрон аз нав Сипаҳдор таъйин гардид. Ӯ боз ҳамон сиёсати пештараи худро давом дод. Баҳори соли 1911 Эрон аз Англия ба маблағи 1 млн. 250 ҳазор ф.-ст. вомбарги нави гирифт. Моҳи майи соли 1911 ба Эрон бо сардории М. Шустер аз нав мушовирони молиявии ИМА омаданд. Онҳо дар масъалаи молияи мамлакат аз ҳукумати Эрон вақолатҳои васеъ гирифтанд. М. Шустер барои ба Эрон воридшавии сармояи ИМА замина тайёр намуд.

Моҳи июли соли 1911 шоҳи собиқ Муҳаммадалишоҳ бо ҳамроҳии пешвоёни қabilaҳои туркман ва дастаҳои зархариди иборат аз якчанд ҳазор нафар ба тарафи Техрон ҳаракат кард. Тирамоҳи ҳамон сол ӯ аз тарафи қувваҳои муттаҳиди ҳарбии ҳукумати ва фидоӣ торумор карда шуд.

ХУЧҚАТ

АЗ СОЗИШНОМА ДАР БАЙНИ РУСИЯ ВА АНГЛИЯ ОИД БА МАСЪАЛАҲОИ ФОРС, АФҶОНИСТОН ВА ТИБЕТ, КИ ДАР С.-ПЕТЕРБУРГ 18 (31) АВГУСТИ СОЛИ 1907 БА ИМЗО РАСИДААСТ

А. СОЗИШНОМАЕ, КИ МАРБУТ БА ФОРС АСТ

Ҳукумати Русия ва Британияи Кабир дар назди ҳамдигар ӯҳдадор мешаванд, ки якпорчагӣ ва истиклолияти Форсро эҳтиром менамоянд ва бо самимияти тоҷи мехоханд, ки дар тамоми қаламрави ин давлат сулҳу субот устувор бошад... бо назардошти манфиатҳои пайдор гардидани сулҳу субот дар баъзе музофотҳои форсии омехта ва ё бо сарҳадҳои рус ҳамсоя, аз як тараф ва бо сарҳадҳои Афғонистону Балучистон, аз тарафи дигар, ва хоҳиши пешгирӣ кардани ҳар гуна баҳонаи бархӯрди байнихамдигарии манфиатҳо дар музофотҳои форсӣ... бо нишондоди зерин розӣ шуданд:

I. Британияи Кабир аз ҷониби худ ӯҳдадор мешавад... дар он тарафи ҳате, ки аз Қасри Ширин ба воситаи Исфажон, Язд ва Ҳаққ гузашта, то сарҳади форсии дар ҷои бурриши сарҳадҳои русу афғон рафта хотима меёбад, даъвогари ягон ҳел иҷораи моҳияти сиёсӣ тичоратидошта нест, фоидаи раияти Британияро дастгирӣ намекунад, инчунин фоидаи раияти давлатҳои сеюмро ҳам. На бавосита, на бевосита ба талаботи ҷунин иҷораҳои дар ин вилоятҳо аз ҷониби ҳукумати Русия дастгирӣ карда мешудагӣ муҳолиф нест.

II. Русия аз ҷониби худ ӯҳдадор мешавад... дар он тарафи ҳате, ки аз сарҳади афғон ба воситаи Газик, Бирҷанд, Қирмон гузашта, дар Бандари Аббос хотима меёбад, даъвогари ягон ҳел иҷораи моҳияти сиёсӣ тичоратидошта нест, фоидаи раияти Русияро дастгирӣ намекунад, инчунин фоидаи раияти давлатҳои сеюмро ҳам. На бавосита, на бевосита ба талаботи ҷунин иҷораҳои дар ин вилоятҳо аз ҷониби ҳукумати Британия дастгирӣ карда мешудагӣ муҳолиф нест.

III. Русия аз ҷониби худ ӯҳдадор мешавад, ки дар қори ба раияти Британия дар вилоятҳои форсии дар байни хатҳои дар моддаҳои I ва II номбаршуда бе маслиҳати пешакӣ бо Англия додани ягон ҳел иҷора зид нест.

Британияи Кабир марбут ба иҷорасохое, ки ба раияти рус дар худӣ ҳамон вилоятҳои Форс дода мешаванд, ӯҳдадорӣ якхела қабул мекунад.

САНАДҲОИ МУҲИМ

- 1856-1857 — ҷанги Англия бо Эрон ва ба ниммустамлика табдил ёфтани он
- 1862-1874 — аз ҷониби Англия бо Эрон дар бораи сохтмони хати телеграф, алоқаи Лондон ба Ҳиндустон ва сохтани шохроҳҳо бастанӣ созишномаҳо
- 1872 — аз тарафи соҳибқори англис Ю. Рейтер бо шохӣ Эрон дар бораи истифодаи ҳаммаи захираҳои ашёи саноатии Эрон ба мӯҳлати 70 сол бастанӣ қарордод

- 1879 — дар Эрон аз тарафи Русия ташкил карда шудани полки казакҳо
- 1890 — аз тарафи соҳибкори рус Поляков дар Техрон кушода шудани Банки қарздиҳии Форс
- 1848-1898 — солҳои ҳаёти Носируддиншоҳ, шоҳи Эрон
- 1892 — аз тарафи банки англисӣ ба Эрон дода шудани 500 ҳазор ф.-ст. вомбарг
- 1902-1903 — аз тарафи Русия ба Эрон додани 32,5 млн. рубл вомбарг
- 1896-1898 — ба амал омадани шӯришҳо дар ҷануби Эрон
- 1896 — аз тарафи Ризои Қирмонӣ кушта шудани Носируддиншоҳ – шоҳи Эрон
- XII.1905 — дар Техрон бар зидди сӯиистеъмолкунии ҳукумати шоҳӣ барпо гардидани намоишҳои эътирозӣ
- 29.VII.1906 — ба истеъфо гуселонида шудани Айнуддавла, нахуствазири Эрон
- 5.VIII.1906 — қорӣ карда шудани Конститутсияи Эрон
- 7.X.1906 — барпо гардидани ҷаласаи нахустини Маҷлиси Аввали Эрон
- 30.XII.1906 — Конститутсияро тасдиқ кардани Музаффариддиншоҳ, шоҳи Эрон
- 8.I.1905 — вафот кардани Музаффариддиншоҳ ва ба тахти подшоҳии Эрон нишастани Муҳаммадалишоҳ
- I-II.1907 — ба охир расидани давраи аввали инқилоби Эрон
- 7.X.1907 — аз тарафи шоҳ ба имзо расонда шудани иловаҳо ба Конститутсияи Эрон
- 31.VIII.1907 — дар байни Англия ва Русия доир ба нуфуз дар Форс, Афғонистон ва Тибет баста шудани созишнома
- 15.XII.1907 — бо амри шоҳ ба Техрон даровардани артише, ки бояд Маҷлис ва анҷуманхоро пароканда мекард
- 15.XII.1908 — сӯиқасди бебарор ба ҷони Муҳаммадалишоҳ
- 22.VI.1908 — дар Техрон аз тарафи шоҳ эълон карда шудани вазъи фавқуллода
- 23.VI.1908 — Табаддулоти давлатӣ дар Техрон аз тарафи бригадаи казакҳо. Дар натиҷа аксарияти аъзои Маҷлис ва анҷуманҳо ё ҳабс гардиданд ва ё паронда шуданд. Баста шудани рӯзномаҳои демократӣ

- 1908-1909 — шӯриш дар Табрз
- I.1908 — дар Исфаҳон ҳокимиятро ба даст гирифтани
ҷонибдорони конститутсия
- VI.1909 — сарнагун шудани Муҳаммадалишоҳ – шоҳи Эрон
ва ба сари ҳокимият омадани писари ӯ – Аҳмадшоҳ
- VII.1910 — ба ҳукумати Муставфӣ Алмамолик иваз карда
шудани ҳукумати Сипаҳдор
- XI.1909 — даъват карда шудани Маҷлиси Дуюми Эрон
- Огози 1911 — ба истеъфо гусел кардани ҳукумати Муставфӣ
Алмамолик ва бо сардории Сипаҳдор аз нав
ташкил карда шудани ҳукумат
- VII.1912 — ҷидду ҷаҳди мусаллаҳонаи шоҳи собиқ
Муҳаммадалишоҳ барои аз нав ба қудрати шоҳии
Эрон соҳиб шудан ва бенатича анҷом ёфтани он

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Иббот кунед, ки дар нимаи дуюми асри XIX Эрон ба давлати ҷиммустамлика табдил ёфтааст.
2. Эрон ба кадом давлатҳои империалистӣ тобеъ шуд?
3. Давлатҳои империалистӣ, пеш аз ҳама, Англияю Русия ба Эрон чӣ хел “ёри” мерасонданд?
4. Кадом далелҳо дар бораи болоравии ҳаракати миллии халқи Эрон шаҳодат медиҳанд?
5. Сабабҳои инқилоби Эронро муайян кунед.
6. Ҳаракати ҷамъиятӣ дар Эрон чӣ мақсад дошт?
7. Дар бораи Конститутсия ва Маҷлиси Аввали Эрон нақл кунед.
8. Инқилоби Эрон чӣ музаффариятҳо овард?
9. Иловаҳо ба Конститутсияи Эрон чихоро дар назар доштанд?
10. Дар байни нерӯҳои иртиҷой ва демократӣ мубориза чӣ тавр сурат гирифта буд?
11. Дар бораи шӯриши солҳои 1908-1909-и Табрз нақл кунед. Муҳаммадалишоҳ чӣ тавр сарнагун карда шуд?
12. Ҳукумати Муставфӣ Алмамолик ва Сипаҳдор мамлакатро чӣ тавр идора мекарданд? Онҳо бештар ба кадом давлатҳо таъяс мекарданд?
13. Маҷлиси Дуюми Эрон кай даъват карда шуд?
14. Қонунҳои интиҳоботи маҷлисҳои Аввал ва Дуюмро маънидод кунед. Оё онҳо аз ҳамдигар фарқ доштанд?
15. Ҷидду ҷаҳди собиқ шоҳи Эрон Муҳаммадалишоҳ барои аз нав ба тахт соҳиб шудан чӣ тавр анҷом ёфт?
16. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 42–44. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ: АМОРАТИ БУХОРО, ХОНИҲОИ ҚЌҚАНД ВА ХЕВА

Чӣ тавре ки ба шумо маълум гардид, дар асри XVIII дар Осиеи Марказӣ се давлати мустакил – Аморати Бухоро ва хониҳои Қўқанду Хева ташкил ёфтанд. Аз нимаи дуоми асри XVIII то солҳои 60 асри XIX барои ишғоли мулкҳои ҳамдигар дар байни онҳо ҷангҳои сершумор ба амал омаданд. Ин ҷангҳо ба пурқувват шудани Бухоро, Қўқанд ва Хева халали ҷиддӣ расонданд. Аз тарафи дигар, ҷангҳои байниҳамдигарӣ давлатҳои ин минтақаи Осиеро дар муқобили ҳамдигар нигоҳ медоштанд. Дар шароите, ки давлатҳои империалистӣ барои зиёд кардани мустамликаҳои худ мубориза мебуданд, Бухоро, Қўқанд ва Хева дар алоҳидагӣ ба онҳо муқобилият нишон дода наметавонишанд.

Барои ишғоли Осиеи Марказӣ дар байни Англия ва Русия рақобат вучуд дошт. Ҳар кадоми онҳо ҳаракат мекарданд, ки ин минтақаи муносибро аз худ кунанд. Ба Русия бо роҳи дипломатӣ муяссар шуд, Англияро розӣ кунанд, ки аз баҳри ишғоли Осиеи Марказӣ барояд. Акнун Русия бе рақобати ҷиддӣ бо ягон давлати империалистӣ давлатҳои ин минтақаро ишғол менамояд.

Огози Осиеи Марказиро ишғол кардани Русия. Барои Русия нияти ишғол кардани Осиеи Марказӣ ҳанӯз дар аҳди Пётри I ба вучуд омада бошад ҳам, ин марҳала танҳо дар миёнаҳои асри XIX фаро расид. Соли 1847 артиши Русия аз Оренбург то ба соҳилҳои баҳри Арал омада, дар ин ҷо бо номи Раим истехкоми ҳарбие бунёд кард. Баъдтар ин истехком номи қалъаи Аралро мегирад. Қалъаи Арал ва истехкому қалъаҳои дигари ҳарбии Русия дар сарҳадҳои Осиеи Марказӣ барои он сохта шуданд, ки ҳаракати бемамониати қорвоҳои тичоратии Русияро ба дарунтари Осиеи Марказӣ таъмин намоянд.

Соли 1853 дастаҳои артиши Русия ба Осиеи Марказӣ аз тарафи Сибир ҳам ҳаракат карда, ба Ҳафтрӯд омада расиданд. Нерӯҳои ҳарбии русҳо ба Осиеи Марказӣ аз ду самт ба роҳ бароманд: аз Оренбург ва аз Омск. Дар назди онҳо вазифаи аввалиндараҷа ишғоли заминҳои айлоқи қазок ва қирғизнишин меистод. Русҳо ин қорро иҷро намуда, ба хонии Қўқанд наздик шуданд.

Соли 1853 артиши Русия дар зери роҳбарии генерал-губернатори Оренбург В. А. Перовский қалъаи Оқ-Масчиди

Қўқандро ишғол кард. Он аввал номи истехкоми Перовский ва баъд Қизил Ҷрдаро мегирад. Ишғоли Ок-Масчид дар роҳи ҳаракати минбаъдаи артиши Русия ба Осиёи Марказӣ иқдоми муҳим гардид. Худи ҳамон сол роҳи обии Русия ба Осиёи Марказӣ кушода шуд. Киштиҳои Русия дар баҳри Арал ва дарёҳои ба он резандаи Аму ва Сир шино мекардагӣ шуданд. Русҳо бо мақсади забти ояндаи Осиёи Марказӣ дар қад-қади ин дарёҳо нуқтаҳои тақягоҳи артиши худро бунёд менамуданд.

Чанги Қрим мўҳлатҳои ишғоли Осиёи Марказиро муваққатан мавқуф гузошт. Баъди анҷоми ин чанг ҳукумати Русия кўшид ба давлатҳои ин ҷо бо роҳи дипломатӣ сар дароварад. Ин буд, ки соли 1858 Русия бо сардории полковник Н. П. Игнатов ба аморати Бухоро ва хонии Хева намояндагони дипломатии худро фиристод. Музокироти онҳо бо Хева бенатиҷа баромаданд. Ин вақт Бухоро бо Қўқанд дар ҳолати чанг буд. Бо нияти он, ки дар ин чанг Русия ба Аморати Бухоро ёрӣ мерасонад, ҳайати сафорати Русияро дар Бухоро бо хушӣ пазируфтанд. Сарфи назар аз муваффақияти ночизи сафорати Н. П. Игнатов империализми Русия ба хулоса омад, ки барои ба мақсадҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ расидан ҳатман ба Осиёи Марказӣ лашкар кашидан лозим аст.

Чанги Қрим нишон дод, ки Русия мамлақати заиф аст ва барои саноати вай манбаъҳои бойи ашёи хоми Осиёи Марказӣ зарур мебошанд. Баъди ислоҳоти крепостнойии соли 1861, ки он Русияро ба роҳи сармоядорӣ ворид сохт, ин зарурат боз ҳам бараълотар аён гардид. Сабаби дигар дар шароите, ки дар ИМА чанги мулкӣ (1861 – 1865) идома дошт, Русия аз ин давлат нахи пахта харида наметавонист, чунки истехсоли он дар ИМА кам шуд. Аз ин рӯ, ба бозорҳои европавӣ воридшавии пахтаи Америка муваққатан қатъ гардид. Ин ҳолат Русияро маҷбур сохт, ки истилои Осиёи Марказиро тезонад.

Ҳучуми артиши Русия ба Осиёи Марказӣ. Бо сабабҳои дар боло нишон додашуда соли 1864 ҳучуми густурдаи артиши Русия ба давлатҳои Осиёи Марказӣ оғоз ёфт. Моҳи сентябри соли 1864 Чимкент ба госибон таслим шуд. Баъди ин артиши истилогарони Русия ба сӯи Тошкент раҳсипор шуд. Дар охири моҳи апрели соли 1865 муҳофизони қалъаи Ниёзбек аз русҳо шикаст хӯрданд. 15 июни соли 1865 артиши Русия яке аз шаҳрҳои калонтарини Осиёи Марказӣ – Тошкентро ҳам ба даст даровард. Ин шаҳр тирамоҳи соли 1868 ба ҳайати Русия дохил карда шуд.

Дар миёнаҳои соли 1865 амири Бухоро Музаффар ба водии Фаргона лашкар кашид. Лашкари Қўқанд алайҳи дастаҳои артиши аморати Бухоро ба таври бояду шояд муқовимат карда натавонист. Ба ҳамин сабаб амир Музаффар Қўқандро бо осони забт карда, ҳокими собиқи он Худоёрхони барои золимиаш аз тарафи шӯришгарон аз ҳокимият дур кардашударо дубора ба тахти хонии ин давлат шинонд.

Амир Музаффар аз муваффақияти худ илҳом гирифта, сафиронашро ба Тошкент мефиристонанд, то ки ба намоёндагони Русия расонанд, ки ин шаҳрро феврал монда раванд. Лекин талаби амир бе ҷавоб мемонад.

Нерӯҳои ҳарбии русҳо дар Осиёи Марказӣ ҳамон истилогарии худро идома медоданд. Губернатори ҳарбии Туркистон М. Г. Черняев моҳҳои январ ва феврал соли 1866 чандин маротиба ба ҳучум гузашта, қалъаи Қиззахро фатҳ кардани шуд, вале аз ӯҳдаи ин кор набаромад. Аз ин рӯ, ба ҷои М. Г. Черняев губернатори ҳарбии Туркистон Д. И. Романовский таъйин мегардад. 8 майи соли 1866 губернатори нави ҳарбии Туркистон дар муқорибати Эрҷар ба сипоҳиёни амир шикаст медиҳад. Баъди ин Д. И. Романовский муваққатан аз ишғоли аморати Бухоро даст кашади, ба тарафи Хучанд ҳаракат кард ва 24 майи соли 1866 ин шаҳр, 2 октябри ҳамон сол қалъаи Нав ва аз паси он истехкоми Ҷўтеппаро низ ишғол мекунад. Д.И. Романовский танҳо баъди ин музаффариятҳои нерӯҳои ҳарбии худро ба сӯи Бухоро раво кард.

Амир Музаффар бошад, ба ҷанги зидди Русия қодир набуд. 18 октябри соли 1866 артиши Русия Қиззахро ишғол намуда, маҷмаи худро дар ҳоки Бухоро мустақкам карда, ба ҳучуми зидди Самарқанд омодагӣ мегирифт.

Ҳукумати Русия барои музофотҳои истилокардаи Осиёи Марказӣ системаи идоракунии мустамликавии худро ташкил кард. Соли 1867 он Генерал-Губернатории Туркистонро таъсис намуд. Генерал-губернатори аввалини ин мустамликаи Русия К. П. Кауфман таъйин гардид.

Аввалҳои соли 1868 Худоёрхон ба қарордод дар бораи ба империяи Русия тобеъ будани хонии Қўқанд имзо гузошт. Худи ҳамон сол артиши русҳо тахти роҳбарии К. П. Кауфман дуҷумбора ба тарафи Бухоро раҳсипор шуданд. Аскарони К. П. Кауфман баъди ишғоли Қиззах 2 майи соли 1868 шаҳри

Самарқандро низ ишғол карданд. Акнун навбат ба Бухоро расид. Дар сари рохи он Каттакӯргон меистод. Амир Музаффар тамоми нерӯҳои ҳарбии худро дар ин ҷо ба муқобили артиши Русия гузошт, вале он дар наздикии Зирабулоқ шикаст хӯрд. Баъди ин шикасти шармандавор амир Музаффар аввал хост, ки аз амирӣ даст кашад, вале баътар аз ин андешаи худ даст кашида, ба назди генерал К. П. Кауфман элчӣ (сафир, намоянда) фиристод. Худаш бошад, ба Бухоро рафта, ба ҷавоби К. П. Кауфман интизор шуд.

Генерал-губернатори Туркистон К. П. Кауфман пешниҳоди амир Музаффарро оиди сулҳ қабул кард. Мувофиқи Созишномаи сулҳи Зирабулоқ аз 23 июни соли 1868 қисми қаламрави Бухорои аз тарафи аскарони Русия ишғолкарда ба Русия гузашт. Бухоро ҳуқуқи бо давлатҳои хориҷӣ мустақиллона муносибат карданро аз даст дод. Ҳамин тариқ, амири Бухоро ба вассали халқабаргӯши империяи Русия табдил ёфт. Агенти Қулли сиёсии Русия аз Когон истода, ба фаъолияти амири Бухоро назорат мекард.

Забткориҳои Русия дар Осиёи Марказӣ дар солҳои 70. Англия аз бомуваффақият истило карда шудани Осиёи Марказӣ аз тарафи Русия ба ташвиш афтада, соли 1869 роҷеъ ба таъсиси давлати "мобайнӣ"-и бетарафи байни минтақаҳои зери тасарруфи Англия ва Русия масъала ба миён гузошт. Мувофиқи нақшаи англисҳо мебоист Афғонистон чунин давлат мешуд. Дар ин нақша ба Афғонистон ҳамроҳ карда шудани Бадахшон низ дар назар дошта шуда буд. Дарёи Аму бояд сарҳади қаламрави зери нуфузи Англия ва Русия муқаррар карда мешуд. Мақсади асосии Англия он буд, ки Афғонистонро ба зери тасарруфи худ дарорад. Дар аввали соли 1873 роҳбарони Англия ва Русия ба чунин мувофиқаи пинҳоние омаданд, ки Русия бар хонии Хева пуштибон будани худро эълон мекунад ва пуштибонии Англия бошад, бар Афғонистон муқаррар карда мешавад. Баъди қабули ин қарордод К. П. Кауфман ба Хева лашкар кашид. Охири моҳи майи соли 1873 артиши русии Туркистон ва Оренбург ба шаҳри Хева ҳучум кард. Хони Хева Муҳаммадраҳими II аз ин ҳучуми русҳо бохабар шуда, қароргоҳи худро тарк карда, ба айлоқи Ҳазовоти туркманӣ рафт. Ба ҷои Муҳаммадраҳими II муқобилонаш бародари ӯ Аточонтӯраро ба тахти хонии Хева мешинонанд. Вале К. П. Кауфман хони навро эътироф накарда, ба назди хони собиқ – Муҳаммадраҳими II қосид фиристода, талаб мекунад, ки ба қароргоҳаш баргашта, иҷрои вазифаи худро давом диҳад. 2 июни соли 1873

Мухаммадраҳими II ба Хева баргашт ва 12 августи соли 1873 ба қарордоди байни Русия ва Хева, ки онро худ русҳо таҳия карда буданд ва аз 18 мода иборат буд, имзо гузошт. Дар модаи аввали он навишта шуда буд, ки хони Хева ба Русия итоат мекунад ва бе иҷозати ҳукумати Русия бо ягон давлати ҳамҷавор муоҳида намебандад ва ӯ ҷанг эълон намекунад. Русия заминҳои соҳили рости дарёи Амуро аз Хева қаша гирифта, як қисми онро ба ивази дар давраи ҷанги зидди Хева ба артиши рус кӯмак расонидани амир ба аморати Бухоро медиҳад.

Соли 1876 дар хони Қўқанд барои ҳукумати мустамликавии генерал-губернатории Туркистон вазъи ташвишомез ба амал омад. Мардуми он ба муборизаи озодихона бархоста буд. Ҳукумати подшоҳии Русия аз ин баҳона истифода бурда, 19 феввали ҳамон сол хони Қўқандро барҳам зада, онро бо номи вилояти Фарғона ба ҳайати губернияи Туркистон ҳамроҳ кард.

Заминҳои туркманниширо ишғол кардани Русия. Дар нимаи дуюми солҳои 70 ва аввали солҳои 80-ум артиши Русия амалиёти ҷарбии худро дар қисмати ҷанубу ғарбии Осиёи Марказӣ, сарзамини туркманҳо мегузаронданд. Моҳи март соли 1876 ҳукумати Русия “Низомномаи муваққатии идораи ҷарбии кишвари Закаспий”-ро тасдиқ намуда, мувофиқи он дар сарзамини туркманҳо шўъбаи Закаспийро таъсис дод, ки марказаш Красноводск буд. Шўъбаи мазкур ба зери идораи волии Қафқоз дода шуд.

Ҳукумати Русия қарор дод, ки ба маҳаллаи Ахалтегин сарбозон раво кунад. Он аввали соли 1877 Қизиларватро ишғол кард. Сардори шўъбаи Закаспий Н. Ломакин бо сабаби дурии қароргоҳи асосӣ – шаҳри Красноводск амр кард, ки аскарҳо ва қормандони маъмурияти шўъба онро тарк кунанд. Тирамоҳи соли 1878 генерал Н. Ломакин дар Атрек истехкоми Чатро бунёд карда, моҳи августи соли 1879 бори дуюм Қизиларватро ишғол менамояд. Ӯ дар қарибҳои Қўктеппа ба муқовимати шадиди ватанпарварони туркман дучор мегардад. Дар муҳорибаҳои 28 – 29 августи соли 1879 ба амалномада шикаст хӯрда, маҷбур мешавад, ки ба ҷои бехатар ақибнишинӣ кунад. Баъди ин шикасти Н. Ломакин дар Петербургу Тифлис ба ташвиш афтада, ӯро бо генерал М. Д. Скобелев иваз намуданд. Ин генерал ханӯз дар ҷанги солҳои 1877 – 1878 зидди Туркия ном бароварда буд. Ӯ барои забти Қўктеппа омодагии ҷиддӣ гирифта, пас аз ҷангҳои серӯза 12 январи соли 1881 қалъаи Данглитеппа ва баъди он

Кӯктеппаро ба даст мебарорад. 18 январи соли 1881 аскарони Русия Ашқободно ҳам таслим кунанд. Моҳи майи ҳамон сол шӯъбаи ҳарбии Закаспий ба вилояти Закаспий дода мешавад.

Солҳои 1881 – 1885 аскарони Русия тамоми заминҳои туркманҳоро ишғол намуданд, ҳарчанд Британиаи Кабир барои маҳалҳои бахшоки он Афғонистонро ба муборизаи зидди Русия савқ меод. Моҳи март соли 1885 дастаҳои ҳарбии Русия дар зери роҳбарии сардори Закаспий А. В. Комаров артиши Афғонистонро аз минтақаи панҷдеҳи туркманнишини Пандин фишор дода бароварданд.

Ҳалли “Масъалаи Помир”. Қӯхистони Помир ба ду қисмати асосӣ ҷудо мешуд, ки яке Помири Ғарбӣ (мулкҳои тоҷикнишини Вахон, Ғорон, Шугнон ва Рӯшон) ва дигаре Помири Шарқӣ (дар он ҷо қавмҳои кӯчманчии қирғизҳо суқунат доштанд) буд. Масъалаи охириини барои Русия ва Англия бахшнок ҳамин минтақаи Осиёи Марказӣ буд. Ҳангоми забти заминҳои туркманҳо Русия Помирро сарфи назар накарда, “аз худ” қардани онро танҳо ба вақти дигар мавуқф гузошта буд.

Дар “масъалаи Помир” Афғонистон ва Чин ҳам даъвогар буданд. Баъд аз ҷанги солҳои 1878 – 1880-и зидди Афғонистон Англия пуштибони ин давлат эълон гардид. Бо ҳамин сабаб сиёсати хориҷии Афғонистон ба манфиатҳои Англия мувофиқ кунанда мешуд. Бо тавсияи ҳукумати Британиаи Кабир амири Афғонистон ба Помири Ғарбӣ лашкар кашида, соли 1883 Вахон, Ғорон, Шугнон ва Рӯшонро ишғол намуд.

Рақобати Русия, Афғонистон ва Англия барои Помир қариб даҳ сол – аз соли 1883 то соли 1893 идома ёфт. Соли 1891 Англия вилояти қӯхистонии Комчутро, ки ба мулкҳои Хунза ва Наҳор тааллуқ дошт, ишғол менамояд. Аз ҷунун сурат гирифтани рафти воқеа Русия саросема шуда, дар Помир ба амалиёти фаъолона шурӯъ кард. Моҳи июни соли 1891 дастаи 120-нафараи казакҳо ва аскарони рус бо сардории полковник М. Ионов ба Помир меравад. Генерал-губернатори Туркистон А. В. Бревский тавассути мулозимони худ ба мардуми маҳаллӣ ва даъвогарони Англияю Афғонистон расонд, ки Помир аз Русия аст. Сафари М. Ионов “масъалаи Помир”-ро рӯзмарра кард. Моҳи апрели соли 1892 арбобони давлатии Русия ба машварати махсуси ба ин масъала бахшидашуда ҷамъ омада, қарор қабул карданд, ки ба Помир аскар фиристода, ҳокимият ва соҳибияти Русияро дар ин

минтакаи Осиёи Марказӣ мустаҳкам кунанд. Моҳи июни соли 1892 М. Ионов боз ба ҳамон роҳи ба ӯ шинос ва ин дафъа бо дастаи аскарони зиёдтар ба Помир раҳсипор шуд. Ба он ҷо расида вай дар соҳили дарёи Оксу постгоҳи Помирро сохта, дар маҳаллаи Шочон 250 нафар аскарро барои зимистонгузаронӣ мустақар мекунонад.

Дере нагузашта “масъалаи Помир” ба маҷрои корҳои дипломатии Русия ва Англия ворид мешавад ва оқибат англисҳо Помирро ба Русия вогузор мекунанд. Гап дар сари он аст, ки солҳои 1869 – 1873 дар бораи минтакаи зери манофеи Русия будани Помир қарордодҳои русию англисӣ ба имзо расонида шуда буданд. Барои ҳалли низоми “масъалаи Помир” соли 1893 котиби идораи мустамликавии Англия дар Ҳиндустон оид ба корҳои хориҷӣ Мортимер Дюранд бо ташрифи махсус ба Кобул меояд ва ба Абдурахмонхон пешниҳод менамояд, ки ӯ аз даъвои Шугнон, Форон, Вахон ва Рӯшон гузарад.

Мувофиқи Созишномаи нави соли 1893-и байни Англия, Русия ва Афғонистон қисми шарқии Вахону Форон ба Афғонистон гузашт, заминҳои дар тарафи чапи дарёи Аму воқеъбудаи Дарвози Бухоро низ ба Афғонистон дода шуданд. Афғонистон лашкари худро аз Вахон, Форон, Шугнон ва Рӯшон ва Чин бошад, аз Помири Шарқӣ баровард. Созишномаи мазкур 27 февралӣ (11 март) соли 1894 ба расмӣ даромад. Бахори соли 1895 сарҳадҳои байни Русияю Афғонистон аз тарафи комиссияи муштараки англисую русӣ катъиян муайян карда шуданд. Ҳамин тарик, Помири Шарқӣ ва Помири Ғарбӣ ба ҳайати генерал-губернатории Туркистон дохил мегарданд.

Сиёсати мустамликадорӣи Русия дар Осиёи Марказӣ. Сиёсати мустамликадорӣи Русия дар Осиёи Марказӣ ду марҳаларо дар бар мегирад. Марҳалаи аввал аз ибтидои истилои Осиёи Марказӣ то анҷоми он, яъне аз солҳои 50-ум то солҳои 90-уми асри XIX ва марҳалаи дуюм аз солҳои 90-уми асри XIX то соли 1917 (минбаъд Осиёи Марказӣ дар ҳайати давлати дигар буд, ки он ИҶШС ном дошт). Дар марҳалаи аввал сармояи Русия ҳанӯз дар ин ҷо фаъолона амал намекард. Фаъолияти иқтисодии индавраинаи Русия асосан бо амалиёти тиҷоратӣ маҳдуд шуда буд. Дар марҳалаи дуюм дар Осиёи Марказӣ даҳлати фаъолонаи сармояи Русия сурат мегирад.

Дар солҳои 70-ум ва 80-уми асри XIX дар Осиёи Марказӣ ба ҷои навҳои маҳаллии пахта парвариши навҳои нисбатан

сермахсулу киматбаҳои он оғоз меёбад. Осиёи Марказӣ барои саноати Русия ва пеш аз ҳама, барои саноати бофандагии он ба манбаи ашёи хом ва бозори фурӯши молҳои саноатӣ табдил меёбад. Молҳои қосибони маҳаллӣ дигар бо молҳои саноатии аз Русия воридшуда рақобат карда наметавонианд.

Русия бе роҳҳои оҳан наметавонист, ки аҳамияти Осиёи Марказиро барои иқтисодиёти худ баланд бардорад. Барои ҳамин солҳои 70-ум соҳтмони роҳи оҳани ин чорро ба Русия мепайвастагӣ ба миён омад. Соли 1885 аз соҳили баҳри Каспий – Красноводск то Ашқобод, соли 1888 то ба Самарқанд ва соли 1898 то Тошкент роҳи оҳан сохта ба истифода дода шуд. Вале таъмини эҳтиёҷоти Русия дар Осиёи Марказӣ танҳо бо сохта шудани роҳи оҳан иҷро намегардид. Ин роҳи оҳани ба истифода додашуда Осиёи Марказиро ба ноҳияҳои марказии Русия наепайваст. Ба воситаи ин роҳи оҳан чандин маротиба фаровардану бор кардани мусофирону бор ноқулай буд. Аз ин рӯ, дар ибтидои асри XX соҳтмони роҳи нави оҳан сар шуд, ки он бояд Осиёи Марказиро аз Тошкент бо Оренбург мепайваст. Ин роҳ зуд сохта мешуд. Соли 1905 аллакай хати роҳи оҳани Каспий ба хати роҳи оҳани Оренбург пайваста шуд. Соҳтмони ин роҳи оҳан имконият дод, ки дар байни Русия ва Осиёи Марказӣ мубодилаи мол бештар аз 10 маротиба афзояд.

Аз солҳои 70-ум сар карда ҳукумати Русия ба хотири ба вуҷуд овардани таъҷоҳи иҷтимоӣ дар ҷойҳои гуногуни Осиёи Марказӣ ба микёси васеъ муҳоҷирони русро сокин кунанд.

Дар кишвари Туркистон таъсис намудани системаи маъмурии “Идораи ҳарбии халқӣ” ба мақсади мустамликадорони ҳукумати подшоҳии Русия хизмат мекард. Кишвари Туркистон ба панҷ вилоят тақсим карда шуда буд: Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Ҳафтрӯд (Семиречье) ва Закаспий. Ҳар як вилояти номбурдаро ба истиснои Закаспий, ки дар он ҷо сардори вилоят ҳукм меронд, губернатори ҳарбӣ идора мекард. Вилоятҳо ба уездҳо, уездҳо ба волостҳо ва волостҳо ба приставҳо тақсим карда шуда буданд.

Баъди ба Русия ҳамроҳ карда шудани Осиёи Марказӣ бе-рахмона гонат кардани бойгарии миллии халқҳои ин ҷо оғоз ёфт. Барои ин кор мустамликадорон корхонаҳои зиёде сохтанд. Қонҳои ангишти Сулукта, Қизилқиик, Шӯроб, Андичон, қонҳои нафти Санто ва Чимиён дар водии Фарғона ва қони нафти ҷазираи Чалақони аз қабилҳои ҳамин корхонаҳоянд. Ҳукумати

Русия ба парвариши пахта ва коркарди аввалияи он диққати махсус меод. Беҳуда нест, ки дар Туркистон дар аввалҳои асри ХХ 230 корхонаи пахтазоакунӣ кор мекард, ки бисёрии онҳо дар водии Фарғона буданд. Дар иқтисоди Осиёи Марказӣ заводҳои чармгарӣ ва маъданкоркунӣ ҳам мақоми махсус доштанд. Онҳо асосан аз ширкати немисии “Дюршмидт” буданд.

Дар аксарияти шаҳрҳои Осиёи Марказӣ шӯъбаҳои банкҳои Русия кушода мешаванд, аз он ҷумла дар Тошкент, Самарқанд, Андиҷон, Қўқанд, Бухорои Нав (Когон) ва шаҳрҳои дигар. “Банки русии тижорати хориҷӣ” ба савдои пусти қароқўлӣ маблағгузори мекард. “Банки Русу Азов” соҳтмони роҳи оҳани Бухороро аз пул таъмин менамуд. “Банки Азову Дон”, ки аз соҳибони саноати бофандагии Петербург буд, тамоми харид ва коркарди аввалияи пахтаро ба даст даровард. “Банки ҳисобию қарздиҳии Москва” низ дар ин мустамликаи дурдасти Русия фаъолият мекард. Кам ҳам бошад, ба иқтисодиёти Осиёи Марказӣ сармояи Англия, Америка, Германия ва Белгия низ ворид мешавад.

Сиёсати мустамликадорӣи Русия дар кишвари Туркистон аҳволи халқи маҳаллиро рӯз то рӯз вазнин мекард. Мардуми ин ҷо норозигии худро тавассути шӯришҳо изҳор мекарданд. Калонтарини онҳо солҳои 1885 – 1886 дар Яхсу, соли 1885 бо сардори Восеъ дар Балҷувон ва Қўлоб, соли 1887 дар Ромит ва даҳҳо шӯришҳои дигар буданд.

Шӯришҳои халкиро маъмурияти маҳаллӣ ва мустамликавии Русия бераҳмона паҳш мекарданд. Дар баъзе шӯришҳои мардуми маҳаллӣ рӯҳияи истиклолиятхоҳӣ низ мушоҳида карда мешуд.

Ҳамин тариқ, хониҳои Қўқанд ва Хева ба мустамликаи империяи Русия табдил дода шуданд. Ҳарчанд Аморати Бухоро расман ба ҳайати империяи Русия надаромада бошад ҳам, пурра тобеи он буд.

ҲУЧЧАТҲО

1. СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАДОРИИ РУСИЯ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

Баъди ба Русия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар ин ноҳия муносибатҳои сармоядорӣ ру ба инкишоф ниҳода бошанд ҳам, на танҳо бонси тавлиди саноати вазнин нагардиданд, балки ҳатто саноати бофандагӣ барин соҳаҳои нави саноат ба вуҷуд наомаданд. Иттиҳоди соҳибкорӣи саноати бофандагии Русияи подшоҳӣ бо тамоми ҷидду ҷаҳд наемонад, ки дар ноҳияҳои пахтакор саноати бофандагӣ пайдо шавад. Баъзе кӯшишҳои кушодани муассисаҳои

бофандагӣ, ки аз тарафи баъзе соҳибкорони маҳаллӣ карда шуд, дучори муқобилияти сахти соҳибони корхонаҳои бофандагии Петербург, Иваново-Вознесенск ва ғ. ғардиданд. Дар дигар соҳаҳои саноат ҳам аҳвол чунин буд.

Пас аз ба Русия ҳамроҳ шудани Осиеи Миёна саноатдорони рус дар ин ҷо ба ташкили плантасияҳои пахта сар карданд. Ба мисли плантасияи “Хутори Андреев”, ки дар Фарғона ташкил карда шуда буд. Дар вилоятҳои Тошкент ва Самарқанд низ плантасияҳо ба вуҷуд омаданд...

Осиеи Миёна барои саноати Русия ва қабл аз ҳама барои саноати бофандагии он манбаи моли хом ва бозори фурӯш ғардид. Косибон ва ҳунармандони майлаи маҳаллӣ ба молиҳои саноатие, ки аз Русия кашонда мешуданд, рақобат карда натавониста, шикаст меҳӯрданд...

2. ДАР ОСИЁИ МИЁНА ВУСЪАТ ЁФТАНИ ҲАРАКАТИ ПАНТУРКӢ

Робитаи миллатчиёни буржуазии Туркистону Туркия ҳанӯз дар охири асри XIX сар шуда буд (дар ин кор миллатчиёни тотор ҳам саҳм гузоштаанд), яъне дар ҳамон даврае сар шуда буд, ки панисломия ва пантуркия идеологияи расмии империяи Усмонӣ ғардид ва ин робитаҳо пас аз инқилоби соли 1908-уми ҷавонтуркон ниҳоят вусъат ёфт. Пешвои ҷавонтуркон Анварпошшо, Талъатпошшо, Ҷамол ва дигарон ақидаҳои пантуркиро бо ҷидду ҷаҳд тарғибу ташвиқ менамуданд, тамоми халқҳои “мусулмон”, аз он ҷумла халқҳои Поволжя, Кавказ, Закавказия, Осиеи Миёнаро даъват менамуданд, ки дар як давлати “усмонӣ” муттаҳид шаванд. Ходими намоёни пантуркия Зиё Гукалп нияту мақоми асосии онҳоро ба як шакли муайян оварда гуфта буд, ки “ватани туркон –на Туркияю Туркистон, балки қишвари абадзиндаву бекарони Турон аст”. Пешвои аслии ҷавонтуркон Анварпошшо ҳам бо нияти таъсиси “Турони Кабир” аҳамияти калон меод. Вале кор фақат бо ният анҷом намеёфт. Аз Туркия ба Осиеи Миёна ҷосусони пантуркӣ меомаданд, қору бори пайравони худро тафтиш мекарданд, роҳу равиши қору амалиёти минбаъдаро нишон меоданд, бо адабиёти лозима таъмин менамуданд.

Ҳарчанд ҳукумати подшоҳӣ ба интишори шиорҳои пантуркия дар Туркистон ба ҳавф менигарист ва ҷосусони онро саҳт ба назорат мегирифт, ба ҳар ҳол, бисёр ҷосусон аз доираи назорат берун мемонданд.

Баъди дар Истамбул охири соли 1909 таъсис ёфтани “Ҷамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом” омаду рафти ҷосусони пантуркӣ аз Туркия ба Осиеи Миёна хеле зиёд шуд. Ин ҷамъият таҳти назорати махсус ва ҳимояти шуъбаи маорифи хизби ҷавонтуркон “Иттиҳод ва тараққӣ” ва роҳбари он, ходими намоёни пантуркӣ доктор Нозим амал мекард. Генерал-губернатори Туркистон ба мулкҳои осиемиёнагии Россия кордор шудани Туркияро дида, ба ташвиш афтод ва 24 августи соли 1910 ба раиси Совети вазирон ва вазири қорҳои дохилӣ Столипин навишт, ки соли 1910 “омаду рафти туркҳо ба қишвар ақаллан нисбат ба соли гузашта хеле зиёд шуд, фақат дар нимаи якуми ҳамин сол нисбат ба тамоми соли 1900 ду маротиба зиёдтар туркҳо омада рафтанд”.

Аллақай соли 1910 ба имдоди “Ҷамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом” мактабҳои олии Истамбул аз Туркистон ва вилоятҳои Осиеи Миёна қариб сад донишҷӯ қабул карданд. Даре нагузашта дар Истамбул “Клуби донишҷӯёни Россия” кушода шуд. Ин клуб ҳам мисли “Ҷамъияти Бухоро...” маркази одамгирӣ, тайёркунӣ ва фиристондани ҷосусон ба Осиеи Миёна буд, ки дар ин ҷо ҳам ин қабил ташкилот таъсис карданӣ

буданд. Масалан, чадиони Бухоро бо ташаббуси худ барои малад ба мусулмонони “доништалаб” муассисаи хайрияе кушодани шуданд. Гумоштаи сиёси Россия дар Бухоро 11 юни соли 1912 навишта буд, ки хайати муассисон нияти ба тамоми Осиёи Миёна паҳн кардани нуфузи ин “муассисаи хайрия”-ро менамуд, ки он “дар банди саъю кӯшишҳои миллатпарастӣ” мебошад. Гумоштаи сиёси дуруст тахмин карда буд, ки ин ҷамъият ба ҷамъияти Истамбул бояд алоқа дошта бошад.

«Яке аз сарварони намоён ва роҳбарони ғоявии чадиони Осиёи Миёна Мунавварқорӣ Абдурашидовро сардори ҷавонтуркони ҷосусони партиани “Иттиҳод ва тараққӣ” дар Тошкент гуфтаи мумкин аст. Мунавварқорӣ мудирӣ яке аз мактабҳои чадид буд, ки дар нашрияҳои панисломӣ фаъолона иштирок мекард, журналу китобҳои туркиро тарҷума менамуду пулашро ба Истамбул ба фондани “Ҷамъияти имдоди миллӣ ба флоти Усмонӣ” мефиристонд. Дар хавлии Мунавварқорӣ мунтазам маҷлисҳои пушидаи чадидон, ки зоҳиран ба зиёфат менамунд, баргузор мешуд ва дар ин ҷамъомадҳо оид ба усулҳои таблиғоти пантуркӣ мубодилаи таҷриба мекарданд, назирони аз Туркия омада дастурҳо меоданд.

Худи Мунавварқорӣ борҳо ба Фарғонаву дигар вилоятҳои Туркистон рафта, қору бори чадидонро тафтиш карда меомад. Фаъолияти Мунавварқорӣ чунон вусъат гирифт, ки Шӯъбаи ҳимояи ноҳиявии Туркистон ӯро ба зерин назорати худ қарор дод...»

Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Охириҳои асри миёна ва давраи нав. Ҷ. 2., Душанбе, Ирфон, 1985, саҳ. 257–259.

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1847 — то ба баҳри Арал омада расидани империяи Русия
- 1853 — то ба Ҳафтрӯд омада расидани сарбозони империяи Русия. Ба хонии Қўқанд наздик шудани онҳо. Ишғол кардани Оқ-Масҷид
- 1858 — бо сардории полковник Н. П. Игнатов ба аморати Бухоро ва хонии Хева фиристода шудани намояндаҳои дипломатии Русия
- 1864 — оғози ҳучуми густурдан истилогаронаи Русия ба Осиёи Марказӣ
- IX.1864 — Чимкентро ишғол кардани артиши Русия
- IV.1865 — шикаст хӯрдани муҳофизони қалъаи Ниёзбек
- 15.VI.1865 — Тошкентро ишғол кардани Русия
- 8.V.1866 — дар Эрҷар аз Русия шикаст хӯрдани сарбозони амир Музаффар
- 18.X.1866 — Қиззахро ишғол кардани Русия
- 1868 — ба Русия тобеъ шудани хонии Қўқанд

- 2.V.1868 — Самарқандро ишғол кардани Русия
- 23.VI.1868 — дар байни Русия ва аморати Бухоро баста шудани Созишномаи сулҳи Зирабулоқ, ки дар натиҷаи он аморати Бухоро ба Русия тобеъ шуд
- 1873 — баста шудани аҳдномаи пинҳонӣ дар байни Англия ва Русия оиди пуштибони Афғонистон будани Англия ва пуштибони Хева будани Русия
- 12.VIII.1873 — дар байни Русия ва Хева ба имзо расидани қарордод дар бораи тобеияти хони Хева ба империяи Русия
- 28-29.VIII.1874 — дар Кӯктеппа шикаст хӯрдани нерӯҳои ватанпарвари туркман
- 19.II.1876 — аз тарафи Русия барҳам дода шудани хони Кӯканд
- 1876 — ба ишғоли заминҳои туркманҳо шурӯъ кардани артиши Русия
- VIII.1877 — Қизиларватро ишғол кардани артиши Русия
- 12.I.1881 — қалъаи Данглитеппаро ишғол кардани артиши Русия
- 18.I.1881 — Ашқободро ишғол кардани артиши Русия
- 1881-1885 — тамоми хоки туркманҳоро забт кардани артиши Русия
- 1883 — Вахон, Горон, Шугнон ва Рӯшонро ишғол кардани Афғонистон
- 1885 — аз Красноводск то Ашқобод сохта ба итмом расонидани роҳи оҳани Каспий
- 1888 — то Самарқанд сохта ба итмом расонидани роҳи оҳани Каспий
- 1898 — то Тошкент сохта ба итмом расонидани роҳи оҳани Каспий
- 1905 — бо роҳи оҳани Каспий пайваस्त шудани роҳи оҳани Оренбург
- 1885-1887 — ба амал омадани шӯришҳои халқӣ дар Яхсу, Балчувон, Кӯлоб, Ромит ва навоҳии дигар
- 1883-1893 — рақобати байни Англия, Русия ва Афғонистон барои Помир
- VI.1891 — ба Помир омадани дастан аскарони 120-нафараи Русия бо сардории полковник М.Ионов

- IV.1892 — қарордоди ҳукумати Русия дар бораи ба Помир равои кардани аскар
- 1893 — намояндаи Англия аз Ҳиндустон Мортимер Дюранд ба Афғонистон барои ҳалли “масъалаи Помир” меояд
- 1893 — мувофиқи Созишномаи байни Англия, Афғонистон ва Русия ба Афғонистон гузаштани қисмати шарқии Вахон ва тарафи чапи дарёи Аму бо номи “Дарвози Бухоро”
- 1895 — дар Осиёи Марказӣ муқаррар карда шудани сарҳадҳои байни Русия ва Афғонистон

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. То оғози ба Осиёи Марказӣ сар даровардани Русия дар ин ҷо кадом давлатҳои соҳибистиклол вучуд доштанд? 2. Оғози ба Осиёи Марказӣ сар даровардани империяи Русия кай сурат гирифт? 3. Чаро солҳои 50-уми асри XIX истилои Осиёи Марказӣ аз тарафи Русия катъ гардид? 4. Оё ҷанги Қрими солҳои 1853 – 1856 ба истилогарихи Русия дар Осиёи Марказӣ ҳалал нарасонд? 5. Кай ва ба кучои Осиёи Марказӣ ҳуҷумҳои нахустини артиши Русия сурат гирифтанд? 6. Кай ва чӣ тавр ҳуҷуми густурдаи артиши Русия ба Осиёи Марказӣ аз нав оғоз ёфт? Он ба бекор карда шудани ҳуқуқи қалъаҳои дар Русия (1861) ва ҷанги шаҳрвандӣ дар ИМА (1861 – 1865) чӣ алоқамандие дорад? 7. Дар бораи рафти истилогарихи артиши Русия дар Осиёи Марказӣ дар солҳои 1864 – 1867 нақл кунед? 8. Кай генерал-губернатории Туркистон ташкил ёфт? 9. Муносибатҳои Русияро бо хонии Қўқанд шарҳ диҳед. 10. Хонии Қўқанд кай барҳам дода шуд? 11. Аморати Бухоро аз артиши Русия кай ва дар кучо шикаст хӯрд? Созишномаи Зирабулоқро дар байни аморати Бухоро ва империяи Русия маънидод кунед. 12. Хева кай ва чӣ тавр ба Русия тобеъ шуд? 13. Артиши Русия сарзамини туркманнишинро кай ва чӣ тавр ишғол кард? 14. Барои ишғоли Помир дар байни кадом давлатҳо рақобат вучуд дошт? 15. Барои Хева, Афғонистон ва Помир дар байни Англия ва Русия чӣ қарордод қабул карда шуда буд? 16. Дар бораи аз тарафи Русия ишғол кардани Помир нақл кунед. 17. Забткунии Осиёи Марказиро Русия кай ба анҷом расонид? 18. Кай дар байни Русия ва Афғонистон сарҳадҳо муайян карда шуданд? 19. Ҳуҷумҳои хонда, маънидод кунед. 20. Аз мавзӯи ҳуҷумҳо бароред.

Ба ниммустамлика табдил ёфтани империяи Усмониён. Ба давраи империализм сабзида расидани ҷаҳони сармоядорӣ рафти ба ниммустамлика табдил ёфтани империяи Усмониёнро тезонид. Барои тезу тундшавии муборизаи мамлакатҳои абарқудрат барои дар Шарқи Наздик ба таври инхисорӣ аз худ кардани манбаъҳои зиёдшавии сармоя низ ба ин сабаб шуд.

Баъди Ҷанги Қрим (солҳои 1853 – 1856) аз аҳволи вазнини иқтисодии Туркия истифода бурда, банкдорони Европа тавонистанд, ки ин мамлакатро ба доми тобеияти молиявии худ дароранд. Далелҳои фаровоне дар ин бора шаҳодат медиҳанд.

Соли 1854 аз 3,3 млн. лираи туркиё, ки банки Англия ваъда карда буд, ҳазинаи Усмониён танҳо 2,5 млн. лира гирифт. То соли 1875 ҷамъии маблағи вомбарги хориҷии Туркия то ба 242 млн. лира расид, вале Истамбул танҳо 175 миллиони онро истифода бурда тавонисту халос. Маблағи боқимонда дар ҳазинаи қарздиҳандагон монд. Қарзи хориҷии Усмониён чунон зиёд буд, ки барои пардохти он қариб нисфи ҳамаи маблағи ҳарсолаи хароҷоти давлатӣ сарф карда мешуд. Соли 1879 вазъияти молиявии Туркия боз ҳам вазнинтар шуд. Ин дафъа ҳукумат шикасти пурраи молиявии империяи Усмониёнро эълон кард ва аз давлатҳои хориҷӣ мадад пурсид. Соли 1881 дар байни ҳукумати Туркия ва қарздиҳандагон аз ҳисоби намояндагони банкҳои калонтарини Европа “Идораи қарзҳои Оттоман” ташкил дода шуд, ки он аз болои манбаъҳои муҳимтарини даромади давлатии Туркия назорат ҷорӣ намуд. Барои ба ҳазина интиқол ёфтани маблағ ҳукумати Туркия маҷбур шуд, ки боз ба вомбарг рӯ оварад. Солҳои 1890 – 1914 маблағи аз ин ҳисоб ҷамъомада ба 166 млн. лираи туркӣ расид, ки қисми зиёди он барои пардохти қарзи хориҷӣ ва ғоизии он сарф мешуд.

Охиста-оҳиста сармояи хориҷӣ ба молияи мамлакат назорати пурра муқаррар кард. Баъди кушода шудани банки Оттоман (соли 1856) шӯъбаҳои маҳаллии банки фаронсавии қарздиҳии Лион, банкҳои Немисӣ ва Вена, банки Салоникаи Фаронсаю Австрия ва Венгрия кушода шуданд. Дар оғози асри XX дар Туркия 15 шӯъбаи банкҳои европавӣ фаъолият мекарданд. Туркия бошад, танҳо соли 1888 як банки миллии Кишоварзӣ кушоду халос.

Вобастагии молиявии империяи Усмониёнро мамлакатҳои империалистӣ барои гирифтани иҷораҳои фойданок истифода

мебурданд. Таваҷҷӯхи онҳоро махсусан сохтмони роҳҳои оҳан ба худ ҷалб менамуд. Ҳукуқи сохтани роҳҳои оҳани Туркияро Англия ҳанӯз дар солҳои 50-ум ба даст дароварда буд. Вале муборизаи асосӣ барои иҷораҳои роҳи оҳан дар даҳсолаҳои охири асри XIX шиддат гирифт, ҳамон вақте ки маблағгузориҳои фаъолонаи Германия ба хоҷагии халқи Туркия сурат гирифт. Ширкатҳои Германия аввал барои сохтмони роҳи оҳани Анатолия – аз бандари Измир то Анқараро иҷора гирифтанд. Сохтмони ин роҳ соли 1892 анҷом ёфт. Соли 1898 ҳукумати султон сохтмони китъаи аввали роҳи оҳани Бағдодро ба банки Германия супурд. Сохтмони роҳҳои Туркия бо суръат пеш мерафт. Аз соли 1855 то соли 1908 дарозии онҳо ба 4 ҳазор км расид.

Дар баробари роҳҳои оҳан нақлиёти баҳрӣ ва бандарҳои калонтарин низ ба зерин назорати инҳисории давлатҳои Европа дохил шуданд. Онҳо барои истехсоли ангиштсанг, канданиҳои дигари фойданок, истифодаи корхонаҳои коммуналии Истамбул ва Анқара, сохтмони хати телеграф ва намудҳои дигари алоқаро иҷора гирифтанд.

Ҳамин тариқ, империяи Усмониён ба ниммустамлика табдил ёфт.

Ба роҳи сармоядорӣ дохил шудани Туркия. Ба Туркия воридашавии сармояи хориҷӣ маънои онро дошт, ки ин давлат ба хоҷагии ҷаҳонии сармоядорӣ кашида мешавад. Дар даҳсолаҳои охири асри XIX сохтмони фабрикаю заводҳо, шахтаҳо, депоҳо, устухонаҳои роҳи оҳан ва иншооти бандарҳо оғоз ёфтанд. Маблағгузорӣ ба саноати миллии дар ҳамон соҳаҳо сурат мегирифт, ки бо саноати давлатҳои Европа рақобат намекарданд ё ки ба қарқарди аввалияи зироатҳои содиротӣ, аз он ҷумла, қарқарди пахта, тамоқу, мавиз ва амсоли ин машғул буданд. Аз 1587 корхонаҳо, ки дар Туркия соли 1900 ба ҳисоб гирифта шуда буданд, аксарияташон устухонаҳои хурди қосибӣ буданд. Танҳо наздики 200-тои онҳоро ба қатори фабрика ва заводҳо гузоштан мумкин буд. Дар баробари саноати хӯрокворӣ истехсолоти бофандагӣ, собунпазӣ, абрешимбофӣ ва қолинбофӣ то як дараҷа пеш рафт. Ин вақт саноати Туркия асосан дар дасти ширкатҳои Европа буд. Онҳо ашёи хоми ин соҳаҳоро асосан ба хориҷа мебароварданд.

Ба шарофати роҳҳои оҳан ва ба маҳсулоти кишоварзӣ зиёд шудани талабот барои бозор қарқардани зироатпарварӣ

меафзояд ва махсусан барои бозорҳои ҷаҳонӣ. Оҳиста-оҳиста кишоварзии Туркия ба роҳи сармоядорӣ ворид мешуд. Ҳочағҳои кишоварзие, ки меҳнати кироҷро истифода мебарданд, сол то сол зиёд мешуданд. Соҳибкорони деҳотӣ барои зиёд шудани рента аз тамоми воситаҳои зарурӣ истифода мебарданд. Дар Анатолия мулкҳои заминдороне пайдо шуданд, ки музаффариятҳои илми агрономӣ ва мошинҳои кишоварзиро ҳам ба қор мебарданд.

Болоравии тиҷорат ва пайдошавии саноати фабрикаю заводӣ ба табақаҳои тақсимшавии аҳолиро тезонид. Ин раванд ба ташаккули табақаи нав – буржуазия сабаб шуд. Сарфи назар аз ин муносибатҳои сармоядорӣ дар Туркия суғурта сурат мегирифтанд. Ақибмонии деҳот ба тараккиёти умумии ҷомеа таъсири манфӣ мерасонд. Маҳдудияти бозори дохилӣ, аз як тараф ва зӯрварии сармояи хориҷӣ аз тарафи дигар, ба ташкили саноати миллӣ халал мерасонданд. Таҷҳизоти техникӣ корхонаҳои мавҷуда хеле пастсифат буданд. Мувофиқи ба рӯйхатгирии саноатии соли 1915 дар мамлакат 264 корхонаи дорои ҳаракатдиҳандаҳои механикӣ қор мекарданд. Яъне он вақт ба корхонаҳои саноатии Туркия ҳанӯз мошинҳо роҳ наёфта буданд.

Буржуазияи дар султони Туркия ташаккулёфта асосан тиҷоратӣ буд. Қисми нисбатан обрӯмандтарини он ба қорҳои воридоту содироти мол машғул буд. Дар охири асри XIX – аввали асри XX табақаи зиёиёни Туркия афзуд. Шумораи табибон, ҳуқуқшиносон, хизматчиёни ширкатҳои гуногун, нависандагон, хабарнигорон, амалдорон ва афсарон зиёд шуд. Зиёиёни индавраинаи Туркия аз ашрофони миёнаи асри XIX-и ин давлат бо он фарқ мекарданд, ки одамони касбу қори гуногун буданд. Бисёри афсарон, амалдорон ва ашхоси касбу қори озоди ин давра аз муҳити ашрофӣ ва ё оилаҳои майдабуржуазӣ баромада, дар муассисаҳои навташакли ҳарбӣ ва таълимгоҳҳои махсус маълумот гирифта буданд. Биноан дар ҷаҳонбинӣ ва фаъолияти ҷамъиятии онҳо он арзишҳои инъикос ёфта буданд, ки феълан ҷомеаи Туркия ба онҳо ниёз дошт.

Конститутсияи соли 1876. Дар оғози солҳои 70-уми асри XIX империяи Усмонӣ ба марҳалаи бӯҳрони дарозмуддати худ дохил шуд. Қарақӣ дар истехсолоти маҳаллӣ афзоиши андозҳо ва зиёдшавии нархи наво нисбат ба сиёсати султон Абдул Азиз (1861 – 1876) норозигии доираҳои васеи аҳолиро ба вуҷуд овард.

Болоравии нави ҳаракати миллии озодихоҳии халкҳои Балкан ин бӯҳронро боз ҳам вазнинтар намуд, чунки ислохот аҳволи халкҳои ин минтақаи империяро беҳтар накард.

Вазъи сиёсии баамаломата барои фаъолияти “Усмонҳои нав” шароит фароҳам меовард. Аз афв истифода бурда, роҳбарони ин ҳаракат дар аввали солҳои 70-ум ба Истамбул баргаштанд. Соли 1872 яке аз роҳбарони “Усмонҳои нав” Нотик Камол ба ҷопи рӯзномаи “Ибрат” шурӯъ намуд. Дар ин нашрия мақолаҳои ҷоп мешуданд, ки ғояҳои озодӣ ва зарурати конститутсиониро ташвиқу тарғиб карда ва фаъолияти ҳукумати султонро ба зерӣ танқиди шадид гирифта буданд. Асоси барномаи “Усмонҳои нав” ғояи истиклолияти иқтисодӣ ва сиёсии мамлакат буд. Дар роҳи амалӣ шудани ин ғоя онҳо мутлақияти феодалиро монеаи асосӣ мешумориданд. Аз ин рӯ, талаби асосии сиёсии онҳо ташкил кардани режими шохии конститутсионӣ буд. Барои рушди саноат, кишоварзӣ ва тиҷорат онҳо талаб мекарданд, ки системаи ўҳдадорӣ коркардаиҳӣ ва зулми маъмурӣ барҳам ва маориф таракқӣ дода шавад. Оиди сиёсати хориҷӣ “Усмонҳои нав” талаб мекарданд, ки системаи шартномаҳои таслимкорона ва шартномаҳои нобаробар бекор карда шаванд.

Соли 1873 ҳукумати султон “Усмонҳои нав”-ро таъқиб кард. Рӯзномаҳои онҳоро баста, Нотик Камол ва роҳбарони дигари ҳаракати озодихоҳӣ – конститутсиониро бадарға кард. Лекин ин ҷораҳои султон пеши роҳи паҳншавии ғояҳои демократиро гирифта натавонистанд.

Дар байни иштирокчиёни ҳаракати “Усмонҳои нав” яке аз арбобони калони давлатӣ Мидхатпошшо низ буд. Аз 9 то 11 майи соли 1876 дар Истамбул намоиши тезу тунди зидди ҳукумат баргузор гардид, ки ба он ҷонибдорони Мидхатпошшо ва рӯҳониён роҳбарӣ мекарданд. Ин намоиш ҳукумати Надимпошшоро маҷбур кард, ки ба истеъфо равад. Шӯришчиён шаби 30 майи соли 1876 султон Абдулазизро аз ҳокимият маҳрум карданд. Мидхатпошшо умед дошт, ки ба ҷои Абдулазиз ба тахти султони Муриди V, ки эълони конститутсия ва ташкили парламентро ваъда карда буд, менишинад. Ҳамин тавр ҳам шуд лекин Муриди V бо сабаби маризӣ вазифаҳои султонино иҷро карда натавонист ва дере нагузашта 31 августи соли 1876 аз тахт фароварда шуд. Ба тахти султони Туркия бародари ӯ Абдулҳамиди II (1876 – 1909) нишаст.

Ин вақт дар Босния ва Ҳерсоговина муборизаи мусаллаҳонаи озодихоҳӣ оғоз ёфт. Сербия ва Черногория шӯришгаронро дастгирӣ намуда, бар зидди Туркия ҷанг сар карданд. Баъди он ки Туркия сербхоро торумор намуд, Русия ба бӯҳрони Босния ва Ҳерсоговина даҳолат кард. Давлатҳои дигар ҳам барои бо роҳи сиёсӣ ҳал кардани ин бӯҳрон чораҷӯӣҳо карданд. Қарор дода шуд, ки дар Истамбул конференсияи намоёндагони давлатҳои Европа ҷамъ ояд. Вақте маълум гардид, ки барои конференсия лоиҳаи автономияи Босния, Ҳерсоговина ва Булгория тайёр карда шудааст, Мидхатпошшои навақас вазирӣ бузург таъйингардида талаб кард, ки барои пешгирии даҳолати хориҷӣ бетаъхир конституцияи Туркия, ки онро ӯ бо ҳамроҳии Нотик Камол тайёр карда буд, эълон карда шавад. Абдулҳамиди II аз ноилҷӯӣ гузашт кард ва 23 декабри соли 1876, дар рӯзи оғози ботантанаи кори конференсия, дар бораи ҷорӣ карда шудани конституция фармони султон қироат карда шуд.

Конституцияи мазкур ташкил кардани парламенти дупалатагиро дар назар дошт. Он баробарии ҳамаи шахрвандонро дар назди қонун сарфи назар аз дину мазҳаб, дахлнопазирии шахс ва моликият, манзил ва андози боадолат, манъи ўҳдадорӣ коркардадихӣ ва ҷарима, мусодиракунӣ ва озодии шугл ба тичорат, саноат ва кишоварзӣ, озодии матбуот ва муурофияи ошқорон додгоҳро бо тантана эълон кард.

Ба баъзе маҳдудиятҳои худ нигоҳ накарда Конституцияи соли 1876-и Туркия дар таърихи ин давлат воқеаи пешқадам буд. Эълони озодихоҳӣ демократӣ ва ташкили парламент ба сохти феодалию мутлақият зарбаи ҷиддӣ зад. Моҳи марти соли 1877 конференсияи Истамбул ба ягон натиҷа кори худро қатъ намуд. Султони Мидхатпошшоро бадарға кард. Баъди ин “Усмонҳои нав”-и дигар низ таъқиб карда шуданд.

Абдулҳамид ҷонибдорони Мидхатпошшоро торумор карда бошад ҳам, ба бекор кардани конституция ҷуръат накард. Моҳи марти соли 1877 ҷаласаи аввали парламент кушода шуд. Он аз 119 вакил – 71 мусулмон ва 49 гайримусулмон иборат буд. Азбаски парламент ғапдаро набуд, Абдулазиз онро пароканда кард ва тирамоҳи соли 1877 интихоботи нави парламендро доир гардонид. Моҳи феввали соли 1878, баъди дар ҷанги зидди Русия шикаст хӯрдани Туркия, султони фаъолияти парламенти навро ба мӯҳлати номуайян манъ кард. Дар амал ин кирдори Абдулҳамид маънои манъи конституцияи соли 1876-ро дошт.

Баъди пароканда кардани парламент ва торумори “Усмонҳои нав” султон Абдулхамид дар империя режими мутлақияти истибдодро ташкил намуд. Дар давраи ҳукмронии ин султон Туркия аз нав ба ақиб, яъне ба сӯи тартиботи феодалӣ баргашт.

Тавлиди ҳаракати буржуазии инқилобӣ. Ҳукмронии иртиқоъ ба пешрафти нерӯҳои пешқадами мамлакат ҳалал расонида натавонист. Мубориза барои конституцияи соли 1876 ва иштирок дар парламенти аввал барои онҳо мактаби ҳақиқии муборизаи сиёсӣ гардид. Ғояҳои “Усмонҳои нав”-ро вобаста ба шароит иштирокчиёни ҳаракати ҷавонтуркҳо қабул карда, ривоч доданд. Режими зулму истибдод онҳоро алайҳи мутлақияти султон ба ҷустуҷӯи усулҳои инқилобии мубориза тела дод.

Соли 1899 гурӯҳи хонандагони таълимгоҳи ҳарбии тиббии шаҳри Истамбул бо ташаббуси донишҷӯ Иброҳим Темо созмонҳои аввалини ҷамъияти махфӣи “Иттиҳод ва таракқӣ”-ро ташкил намуданд, то ки бар зидди зулми Абдулхамид мубориза баранд. Худи ҳамон вақт бо роҳбарии Аҳмад Ризобей маркази оппозитсияи муҳоҷирин ташкил меёбад. Иштирокчиёни ин созмонро дар Европа “ҷавонтуркҳо” меномиданд.

Ҷавонтуркҳо аз нав барқарор кардани режими конституционӣ ва ба амал баровардани ислоҳоти демократии европавиро мақсади асосии худ мешумориданд. Дар Конгресси якуми ҷавонтуркҳо, ки соли 1902 дар Париж баргузор гардид, барои муттаҳид кардани ҷидду ҷаҳди ҷамаи хизбҳои сиёсӣ, гурӯҳҳо ва маҳфилҳое, ки бар зидди режими истибдод мубориза мебуданд, кӯшиш ба харҷ дода шуд. Вале оид ба роҳи усулҳои тағйири сохти мавҷудаи Туркия дар байни иштирокчиёни ин конгресс муҳолифат ва ҷудой ба амал омада, ба ташкил ёфтани ду созмони мустақил оварда расонид. Асоси яке аз онҳоро гурӯҳи Аҳмад Ризо ташкил кард. Ғояҳои ӯ, ки қаблан дар саҳифаҳои рӯзномаи “Машварат” ҷоп шуда буданд, асоси барномаи ин иттиҳодияи сиёсиро ташкил меоданд. Гурӯҳи Сабоҳиддин дар “Ҷамъияти ташаббуси хусусӣ ва ғайримарказонӣ” муттаҳид шуд. Он ба ҷонибдорӣи федератсияи Усмонӣён баромад мекард. Мувофиқи диди гурӯҳи Сабоҳиддин дар ин федератсия бояд ҷамаи халқиятҳо ҳуқуқи автономӣ дошта бошанд. Ин созмон ҷонибдори бо давлатҳои хориҷӣ барпо намудани ҳамкорӣи ғаболона буд, ҳамкорие, ки ба мамлакат сармоя дохил намуда, “ташаббуси шахсӣ”-ро ривоч медиҳад. Фикрҳои ҳар ду гурӯҳи

чавонтуркҳо асосан пешқадам буданд. Аз тарафи дигар, рақобати байниҳамдигарии ду маркази чавонтуркҳо муборизаи онҳоро бар зидди истибодии Абдулҳамид як қадар суст мекард.

Болоравии вазъияти инқилобӣ дар империя солҳои 1906 – 1907 ба болоравии нави ҳаракати чавонтуркҳо мусоидат кард. Дар ин марҳалаи мубориза дар стратегия ва тактикаи фаъолияти чавонтуркҳо тағйироти кулӣ ба амал омад. Онҳо хуб фаҳмиданд, ки бар зидди режими Абдулҳамид муттаҳидкунии нерӯҳои демократию ватанпарвар ва ваҳдати ҳамаи қувваҳои инқилобӣ зарур аст. Соли 1907 бо ташаббуси чавонтуркҳо дар Париж анҷумане барпо гардид, ки дар он ғайр аз чавонтуркҳо созмонҳои дигари буржуазӣ инқилобӣ ва ватанпарвару озодихоҳи империяи Усмонӣ иштирок карданд. Анҷуман барномаи барҳам додани режими истибод ва аз нав барқарор кардани идораи конститусиониро қабул кард.

Инқилоби соли 1908-и чавонтуркҳо. Иштирокчиёни Конгресси Париж оғози баромади инқилобро ба 33-солагии ба тахти султонӣ нишастани Абдулҳамид мувофиқ қунонданд. Вале рафти воқеаҳо онҳоро водор намуд, ки шӯришро барвақттар оғоз кунанд. Моҳи июни соли 1908 ҳангоми вохӯрӣ дар Таллин шоҳи Англия Эдуарди VII ва императори Русия Николайи II оиди чораҳои зидди Австро-Венгрия ва баъзе масъалаҳои дигар ба тафохум омаданд. Англия ва Русия ба ҷонибдорӣ “аз германиявӣкунӣ” наҷот додани Македония баромад карда, ба ҳукумати султон нақшаи ислохотро пешниҳод намуданд. Ин нақша ба Македония даровардани артиши 10 – 12-ҳазорнафараи мамлакатҳои империалистиро низ дар назар дошт. Мақсади ин нақша аз Туркия ҷудо кардани Македония ва дар он ҷо барҳам додани маркази асосии чавонтуркҳо буд. Барои ҳамин Қумитаи “Иттиҳод ва тараққӣ”-и чавонтуркҳо, ки қароргоҳаш дар Салоника буд, маҷбур шуд, ки дар бораи оғози бетаъҳири шӯриш қарор қабул кунад...

3 июли соли 1908 комендантҳои гарнизони шаҳрҳои Македонии Ресна афсари ҷавон Аҳмад Ниёзбей дастаи инқилобии иборат аз 200 нафараро ташкил намуда, бар зидди режими султон байраки муборизаро баланд бардошт. Ташаббуси ӯро созмонҳои дигари чавонтуркҳо дастгирӣ карданд. Даре нагузашта гарнизонҳои дар Салоника, Монастир, Скопр ва шаҳрҳои дигари калон мустақарбуда ҳам ба тарафи шӯришчиён гузаштанд ва дар як

муддати кӯтоҳ қисми зиёди мулкҳои мустамликавии европавии Туркияро ҳаракати инқилобӣ фаро гирифт. Аҳмад Ниёзбейро дастаҳои ҷирикӣ дар Македония ва Албания амалкунанда ва аҳолии маҳаллӣ дастгирӣ карданд. 23 июл Кумитаи “Иттиҳод ва таракқӣ” ба султон талаби қатъӣ пешниҳод кард, ки ӯ аз нав ҷорӣ карда шудани конституцияро эълон кунад, вагарна тавассути артиши инқилобӣ ба Истамбул лашкар мекашад. Вақте маълум гардид, ки шӯришгаронро ҷузъу томҳои дар наздикии Истамбул, Измир, Афъон ва Қарахисорбуда ва ҳайати шахсии флоти ҳарбӣ дастгирӣ мекунад, Абдулҳамид маҷбур шуд, ки шаби 24 июл аз нав барқарор карда шудани конституция ва интихобот ба парламентаро эълон кунад. Бо шунидани ин хабар дар шаҳрҳои калонтарини империя намоишҳои серодами мӯхташам баргузор гардиданд. Рӯҳияи инқилобии халқ султонро ба гузашткунӣ нава маҷбур сохт. Ӯ афви иштирокчиёни ҳаракати инқилобиро эълон кард, ки он 40 ҳазор нафар маҳбусони сиёсӣ ва муҳоҷирони иҷбориро дар бар гирифт. Сензура бекор карда шуд. Рӯзномаҳои маҳфӣ ба фаъолияти ошкоро баромаданд.

Инқилоби ҷавонтуркҳо бе хун ғалаба кард. Вале онҳо бар хилофи қарорҳои Конгресси Париж Абдулҳамидро аз тахти султони нафароварданд. Ба ҳайати ҳукумати ӯ дохил ҳам нашуданд.

Лекин аз вазъияти муносиби сиёсӣ истифода бурда, Кумитаи “Иттиҳод ва таракқӣ” дар палатаи вакилон барои худ аксариятро таъмин намуд. Раиси палата намояндаи ҷавонтуркҳо Аҳмад Ризобей интихоб гардид. Вале дере нагузашта таъсири ҷавонтуркҳо дар артиш суст шуд. Ғайр аз артиши 3-юми дар Македония мустақарбуда ягон қисми ҳарбӣ онҳоро дастгирӣ намекард. Дар масъалаҳои гуногун дар байни ҳуди ҷавонтуркҳо

Намоиш дар
Истамбул моҳи
июли соли 1908

чудой ҳам ба амал омад. Бо ҳамин сабаб то моҳи апрели соли 1909 парламенти Туркия ягон қарор ва ё қонуни ҷашмасро қабул карда натавонист. Ин бошад, ба пастшавии обрӯи ва эътибори он сабаб шуд. Ин ҳолати парламент базаи иҷтимоии ҷавонтуркхоро заиф гардонид. Дар сиёсати хориҷии Туркия низ ноқомӣҳо мушоҳида шуданд. Султон ҳамаи ин камбудихоро ба гардани ҷавонтуркҳо бор карда ба ҳучум гузашт. 13 апрели соли 1909 бо ризоияти Абдулҳамиди II ва бо дастгирии рӯҳониёну сарварони ҳизби “Аҳрор” бар зидди ҳукумат ва парламент баромади қисмҳои гарнизони Истамбул доир гардид. Ҳарбиён талаб карданд, ки палатаи қонунгузорро барҳам дода, шариат ва ҳокимияти султон аз нав барқарор карда шавад. Аз ҳамин лаҳза дар пойтахт таъкиботи ҷавонтуркҳо ва ҷонибдорони онҳо оғоз ёфт.

Дар як муддати кӯтоҳ Абдулҳамиди II соҳти мутлақаро аз нав барқарор кард. Вале ҷавонтуркҳо тавонистанд, ки исёни ақсулинқилобиро зуд пахш кунанд. Бо ёрии қисмҳои артиши 3-юм ва дастаҳои мусаллаҳи инқилобӣ, ки дар “артиши амал” муттаҳид шуда буданд, 26 апрел назорати худро дар пойтахт аз нав барқарор намуданд. Рӯзи дигар парламент қарор қабул кард, ки султон Абдулҳамиди II аз тахту тоҷ ва мартабаи халифаи Туркия маҳрум карда шавад. Ба тахти султони Туркия Маҳмади V Рашид (1909 – 1918)-и беирода шинонида мешавад. Ба ҳайати ҳукумати нав якчанд арбоби ҷавонтуркҳо низ дохил шуданд. Файр аз ин ҷавонтуркҳо мансабҳои губернаторҳо, сафирон, вазифаҳои зиёдро дар артиш ва дарбор ишғол намуданд. Комитети “Иттиҳод ва таракқӣ” дар идораи мамлакат мақоми ҳалқунанда дошт.

Ҳамин тариқ, дар Туркия ҳокимият ба дасти ҷавонтуркҳо мегузарад. Онҳо дар сиёсати дохилӣ дар мамлакат ҷорӣ намудани арзишҳои демократӣ ва дар сиёсати хориҷӣ барои аз тобеияти давлатҳои хориҷӣ баромадани Туркияро барномаи амалиёт интиҳоб намуданд. Натиҷаи фаъолияти онҳо буд, ки Туркия ба роҳи европаии таракқӣ дохил гардид, ҳарчанд ҷавонтуркҳо дар идораи давлат, яъне демократиқунонии ҷомеа бо қатъият амал намекарданд. Аз ин рӯ, дар байни ҳалқ обрӯи онҳо паст мешуд, ки инро рақибони сиёсиашон истифода мебарданд. Ба ҳар ҳол инқилоби ҷавонтуркҳо пешқадам буд. Он Туркияро ба давраи нави таърихӣ ворид сохт.

Оғози барҳам хӯрдани империяи Усмонӣ. Ҷавонтуркҳо то соли 1918 дар сари ҳокимият буданд. Онҳо Туркияро бо роҳи

сармоядорӣ ва демократияи Фарб бурданд, вале халқҳои гайритурки империяро аз зери юги истисмори мустамликавӣ озод накарданд, харчанд қабл аз инкилоб дар ин бора ҳарф мезаданд.

Системаи сиёсӣ, ки ҷавонтуркҳо ташкил намуданд, имконият дод, ки созмонҳои ҷамъиятию сиёсӣ ташкил ёбанд. Ҳизби Сотсиалистии Усмониён (1910) ва Ҳизби Хуррият ва Ваҳдат (1911) аз ҷумлаи онҳост. Аз ин пештар Ҳизби Иттиҳод ва Тараққӣ ташкил ёфта буд. Соли 1912 ба ҳизби ваҳдатчиён муяссар гардид, ки парламентро пароканда сохта, ҳукуматро ба сари ҳокимият биёранд, ки нисбат ба Ҳизби Иттиҳод ва Тараққии Туркия дар оппозитсия буд. Ҷавонтуркҳо аз тарси он ки ҳокимият аз дасташон наравад, моҳи январӣ соли 1913 табаддулоти давлатӣ ба амал бароварданд. Гурӯҳи афсарҳо бо сардории иштирокчии инкилоби соли 1908 Анварбей қароргоҳи ҳукуматро ихота карда, рақибони ҷавонтуркҳоро торумор карданд. Баъди табаддулот ҷавонтуркҳо дар мамлакат режими диктаториро аз нав барқарор карданд, ки он аз истибдоди Абдулхамид ҳеч фарқе надошт.

Дар оғози асри XX давлатҳои абарқудрати Европа сиёсати хориҷии худро ба мустамликаҳои балкани империяи Туркия раво карданд. Онҳо ният доштанд, ки мустамликаҳои империяи Усмониёнро дар байни худ тақсим кунанд. Ба ин мубориза Италия низ ҳамроҳ шуд. Тирамоҳи соли 1911 бо розигии давлатҳои абарқудрат Италия барои забти ду музофоти африқавии Туркия – Триполитания ва Киренаика бар зидди империяи Усмониён ба ҷанг даромад. Дар ин ҷанг туркҳо шикаст хӯрданд. Мувофиқи Созишномаи сулҳи Уши-Лозанна ин ду музофот ба номи Либия ба Италия гузаштанд.

Ҷанги Триполитания нишон дод, ки империяи Усмониён хеле заиф гардидааст. Ин ҳолат ба муқобили Туркия ба ҷанг даромадани иттифоқи давлатҳои балкани Булғория, Сербия, Юнон ва Черногорияро тезонд. Ин ҷанг, ки Ҷанги якуми Балкан ном гирифтааст, моҳи октябри соли 1912 оғоз ёфта, то баҳори соли 1913 давом кардааст. Дар он Туркия шикаст хӯрд. Мувофиқи Созишномаи сулҳи 30 майи соли 1913 дар Лондон ба имзорасида мустамликаҳои европавии Туркия аз қаламрави гирду атрофи Истамбул ва минтақаи гулӯгоҳҳои наздикии онҳо иборат шуд. Албания князин мустақил эълон гардид.

Муҳолифати иттифоқчиён дар масъалаи тақсими музофотҳое, ки аз Туркия ба даст дароварда буданд, сабагор

Чанги дуюми Балкан (моҳҳои июн – августи соли 1913) шуд. Дар Чанги дуюми Балкан Булғория шикаст хӯрд. Мувофиқи Созишномаи сулҳи Бухарест Туркия Фракияи Шарқӣ ва Эдирноро пас баргардонид.

Панисломия ва пантуркия. Чанги триполитанӣ ва чангҳои балканӣ таҳайюлотҳои ҷавонтуркҳоро низ шикаст дод ва онҳо маҷбур шуданд, ки дар масъалаи миллӣ сиёсати худро аз нав дида бароянд. Барҳамхӯрии ҳукмронии туркҳо дар Балкан ба муборизаи миллию озодихоҳии халқҳое, ки ханӯз дар ҳаёти ин империя буданд, таъсир расонид ва махсусан ба халқҳои араб. Ҷавонтуркҳо дар чунин шароит барои дар ягонагӣ нигоҳ доштани империя ба мақоми дини ислом диққати калон меодагӣ шуданд. Барои ҳамин онҳо ғояи панисломии Абдулхамидро ғайбона тарғиб мекарданд.

Асоси дигари идеологии сиёсати миллии ҷавонтуркҳо пантуркия гардид. Ин ғоя дар асоси миллатгароии ҷавони туркӣ тавлид ёфтааст. Яке аз асосгуздорон ва ифодакунандагони асосии ин ғоя файласуф Зиё Гиёкалп (1876 – 1924) буд. Бар хилофи панисломия ӯ зарурати тақсими ҳокимиятро ба дунявӣ ва рӯҳонӣ ва дар асоси тамаддуни европавӣ тараққӣ додани миллати туркро асоснок кард. Ӯ мегуфт, ки яке аз чораҳои асосии дар ин роҳ ба муваффақият ноил шудан дар як давлат муттаҳид кардани туркзабонҳо мебошад. Ин ғояҳо махсусан дар байни ҷавонтуркҳо обрӯи баланд пайдо намуданд. Қисми нисбатан миллатгарои намоёндагони онҳо ғояҳои Гиёкалпро ривож дода, ба таълимоти пантуркӣ табдил доданд. Ин ҷавонтуркҳо талаб мекарданд, ки ҳамаи туркзабонҳо таҳти ҳокимияти султони Туркия муттаҳид карда шаванд ва бо роҳи зӯрӣ турк кунонидани ақалиятҳои миллӣ ва бо ҳамин роҳ нест кардани онҳоро даъват менамуданд.

Ҳокимияти “Сегона”-и германимаобҳо. Германия мехост, ки Туркияро бар зидди Англия ва Русия истифода барад. Барои ҳамин сиёсати пешгирифтанӣ ҷавонтуркҳоро дастгирӣ мекард. Аз ҳамин сабаб дар доираҳои ҳукмронии Туркия гурӯҳи германимаоб пурзӯр шудан мегирад. Мақоми ин гурӯҳ махсусан баъди охири соли 1913 дар Туркия ба дасти “сегона”-и ҷавонтуркҳо гузаштани ҳокимият – вазири харбӣ Анварпошшо, вазири умури дохила ва раиси Кумитаи Марказии “Иттиҳод ва Тараққӣ” Талъатпошшо ва вазири баҳр ва губернатори Истамбул Ҷамолпошшоӣ хурд боз ҳам пурзӯртар мешавад. Ду нафари аввали “сегона” – Талъатпошо ва махсусан Анварпошшо ҷонибдори бо роҳи Германия рафтани

Туркия буданд. Онҳо мегуфтанд, ки Туркия бо ёрии Германия метавонад аз режими таслимкорона халос шуда, баъд накшаҳои пантуркии худро татбиқ кунад. Бо чидду ҷаҳди Анварпошо соли 1913 генерали немис Лиман фон Сандерс бо супориши махсус ба Туркия ташриф овард. Аз ҳамин вақт сар карда артиши Туркия ба зери назорати Германия дохил шуд.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. ОҚИБАТҲОИ БАЙНАЛҲАЛҚИИ ҶАНГИ РУСИЯЮ ТУРКИЯИ СОЛҲОИ 1877 – 1878

Болоравии ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои славян дар солҳои 70-ум дар Балкан (дар Херсоговина, Босния ва Булгария) ба шӯриши зидди Туркия оварда расонд. Ҳукумати подшоҳӣ ваъда ба амаломадаро барои мустақкам кардани мавқеи худ дар Балкан ва... аз флоти англис беҳатар гардонидани соҳилҳои Баҳри Сиёҳ... қулай дониш.

Ҷанги русу туркҳои солҳои 1877 – 1878 барои аз зери зулми Туркия озод карда шудани халқҳои славяни немҷазираи Балкан мақоми халқуниандаро иҷро намуд. Дар маҳаллаи Сан-Стефано (наздикии Константинопол) ба Созишномаи сулҳ имзо гузошта шуд, ки он истиқлолияти Черногория, Сербия ва Руминияро муқаррар кард. Аз ҷониби халқи рус озод карда шудани Булгария баъди садсолаҳо бори аввал ба ин давлат истиқлолият овард. Англия ва Австро-Венгрия аз Созишномаи сулҳи Сан-Стефано норозӣ буданд ва бар зидди он эътирози ҷиддӣ баён намуданд. Дар зери фишори ин давлатҳои абарқудрат ва бо дастгирии фаъолони Бисмарк масъалаи Балкан ба муҳокимаи Конгресси байналхалқие, ки с. 1878 дар шаҳри Берлин баргузор гардид, пешниҳод карда шуд. Русия дар ин конгресс аз ҷиҳати дипломатӣ ба шикаст дучор шуд ва Ҳимоятгарони якпорчагии Туркия ҷазираи Кипр (Англия) ва Боснияю Херсоговинаро (Австрия) аз худ карданд.

2. СОЗИШНОМАИ ПЕШАКИИ РУСИЯЮ ТУРКИЯ, КИ ДАР САН-СТЕФАНО 19 ФЕВРАЛ (3 МАРТ)-И СОЛИ 1878 БА ИМЗОРАСИДА

Моддаи 2. Порта (русо ҳукумати Туркияро он вақт ҳамин тавр ном мебуданд. Шарҳи Т. 3.)-и Дурахшон истиқлолияти князии Черногорияро қотейона эътироф менамояд...

Моддаи 3. Сербия соҳибистиқлол эътироф карда мешавад...

Моддаи 5. Портаи Дурахшон истиқлолияти Руминияро эътироф мекунад..

Моддаи 6. Булгария князии худидорашаванда ва андозпардозандаеро ташкил мекунад, ки он дорон ҳукумати наслонӣ ва артиши худ мебошад.

Марзҳои Булгарияро ҳайати махсуси Русияю Туркия муқаррар мекунад...

Моддаи 7. Князи Булгарияро халқ озодона интихоб мекунад ва онро бо розигии мамлакатҳо... (мамлакатҳои абарқудрати иштирокчи конгресс дар назар дошта шудааст. Шарҳи Т. 3.) Портаи Дурахшон тасдиқ менамояд.

Маҷлиси ашхоси мӯътабари Булгария, ки дар Филиппол (яъне Пловдив.

Шарҳи Т. 3.) ва ё Трно́в (яъне Тирно́в, Шарҳи Т. 3.) даъват карда мешавад, то интиҳоб карда шудани княз, дар зери назорати комиссари императорони Русия ва дар ҳузури комиссари Оттоман (яъне Туркия, Шарҳи Т. 3.) оинномаи идораи ояндаро тахия месозад...

Моддаи 8. Артиши Оттоман минбаъд дар Булғория наместонад ва ҳамаи истехкомҳои собиқ аз ҳисоби ҳукуматҳои маҳаллӣ нест карда мешаванд...

Моддаи 19. Барои ширӯзи дар ҷанг ва инчунин барои зараре, ки ба Русия расонда шудааст... Портан Дурахшон ӯҳдадор аст, ки онро ҷуброн созад. Ин ҷуброн дар шакли зайл ифода ёфтааст:

а) нӯҳсад миллион сӯм пул барои хароҷоти ҳарбӣ...; б) чорсад миллион сӯм пул барои расидани зарар ба соҳилҳои ҷанубии мамлакат...; в) сад миллион сӯм барои зараре, ки хангоми ба Қафқоз зада даромадан расонида шудааст...; г) даҳ миллион сӯм барои хисороте, ки ба раият ва муассисаҳои русии дар Туркиябуда ба бор оварда шудааст...

Моддаи 24. Босфор ва Дарданел ҳам дар давраи ҷанг ва ҳам дар давраи озоишта барои киштиҳои тижоратии ҳамаи мамлакатҳои бетараф ба ҷониби бандарҳои Русия мерафтагӣ ва ё аз он ҷо меомадагӣ кушода мебошанд. Аз ин рӯ, Портан Дурахшон ӯҳдадор мешавад, ки дар оянда бандарҳои баҳрҳои Сиёҳ ва Азовро ҳамчун номувофиқ ба тақозои эълонияи дар Париж 4 (16) апрели соли 1856 баимзорасида муҳосира накунад.

3. ҶАЗИРАИ КИПРО ҶАСБ КАРДАНИ АНГЛИЯ

Дар байни Британияи Кабир ва Туркия 4 июни соли 1878, яъне дар арафаи Конгресси Берлин Созишномаи Кипр ба имзо расид. Дар асоси ин созишнома Англия ҷазираи Кипр – базаи муҳимтарини стратегиро дар қисми шарқии Баҳри Миёназамин ба даст даровард.

Моддаи 1. Дар ҳолате, ки агар Русия Батум, Ардаган ё Карс ё яке аз ҳамин ҷойҳоро дар дасти худ нигоҳ дорад, ё ки агар Русия ягон вақт кӯшиш намояд, ки қисми қаламрави дигари Аълоҳазрат султони дар Осие забт намояд... пас Англия ӯҳдадор мешавад, ки барои ба воситаи силоҳ хифз кардани қаламрави мазкур бо Аълоҳазрат султон ҳамроҳ шавад. Ба ивази ин ёрӣ Аълоҳазрат султон ба Англия ваъда медиҳад, ки ислоҳоти заруриро ба амал мебарорад, ки баъдтар аз ҷониби ҳар ду давлат муайян карда мешавад ва он ба идораи қобили қабул ва хифозати насронийёну раияти дигари Портан Дурахшон, ки дар қаламрави мазкур соқинанд, дахл дорад; ба Англия барои иҷрои ӯҳдадорихон худ маблағи зарурӣ пайдо намудан, Аълоҳазрат султон инчунин, розӣ аст, ки забт ва идораи ҷазираи Кипр ба ихтиёри Англия дода шавад...

4. ҶАНГИ ИТАЛИЯЮ ТУРКИЯИ СОЛҲОИ 1911 – 1912

Тобистони соли 1911 тезутундшавии муҳолифатҳои байналхалқиро оид ба бӯҳрони Агадир истифода бурда, Италия қарор дод, ки мустамликаҳои Африкаи Шимолиро забт намояд. Баъд аз талаби беҳаёнаи Италия ба Туркия дар бораи додани розигӣ ба забти Триполитания ва Киренаика, 29 сентябр Италия бар зидди Туркия ҷанг оғоз кард. Дар натиҷаи шикасти ҳарбии Туркия 18 октябри соли 1912 дар Лозанна шартномаи Италияю Туркия ба имзо расид, ки мувофиқи он Туркия аз тарафи Италия забт карда шудани Триполитания ва Киренаикаро эътироф намуд.

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1853-1856 — Ҷанги Қрим дар байни Туркия ва Русия
- 1861-1876 — солҳои салтанати Абдулазиз
- 1872 — ба ҷоп шурӯъ кардани “Ибрат” -- рӯзномаи яке аз роҳбарони “Усмонҳои нав”
- 1873 — “Усмонҳои нав”-ро таъқиб кардани султон Абдулазиз
- 1856 — кушода шудани банки Оттоман
- 31.VIII.1876 — аз тахти султони фароварда шудани Муриди V
- 1876-1909 — солҳои салтанати Абдулҳамиди II
- 1876-1924 — солҳои ҳаёти файласуфи машҳури турк, асосгузори ғояи пантуркия Зиё Гиёкалп
- 1876 — эълон шудани Конститутсияи Туркия
- 1877 — баргузор гардидани ҷаласаи аввали парламенти Туркия
- 1890-1914 — ба 166 млн. лири туркӣ расидани қарзи хориҷии Туркия
- 1879 — бад шудани вазъи молиявии Туркия
- 1900 — дар Туркия 1587 корхонаи саноатӣ мавҷуд буд
- 1899 — ташкилҳои созмони “Иттиҳод ва таракқӣ”
- 1902 — барпошавии Конгресси якуми ҷавонтуркҳо дар Париж
- 1906-1907 — болоравии нави ҳаракати ҷавонтуркҳо
- 1907 — дар Париж баргузоршавии анҷумани дуюми ҷавонтуркҳо ва созмонҳои дигари буржуазии инқилобии Туркия
- 3.VII.1908 — аз тарафи коменданти шаҳрчаи Ресна Аҳмад Ниёзбей ташкил карда шудани дастаи аскарони инқилобии иборат аз 200 – нафара
- 23.VII.1908 — ба султон пешниҳод кардани талаби “Иттиҳод ва таракқӣ” марбут ба абадӣ ҷорӣ карда шудани конститутсия
- 24.VII.1908 — аз тарафи султон эълон гардидани аз нав ҷорӣ карда шудани конститутсия ва гузаронидани интиҳобот ба парламент
- 13.IV.1909 — шикасти муваққатии ҷавонтуркҳо ва ба таъқиби онҳо оғоз кардани султон Абдулҳамиди II

- 26.IV.1909 — аз нав ба ҳокимият соҳиб шудани ҷавонтуркҳо. Аз тахт фаровардани Абдулҳамиди II
- 1909-1918 — солҳои салтанати Маҳмади V Рашид
- 1908-1918 — солҳои ҳукмронии ҷавонтуркҳо
- 1910 — ташкил ёфтани Ҳизби Сотсиалистии Туркия
- 1912 — ташкил ёфтани Ҳизби Хуррият ва Ваҳдати Туркия
- 1911 — Триполитания ва Киренаикаро аз Туркия зада гирифтани Италия
- X.1912 — Ҷанги якуми Балкан
- VI-VIII.1913 — Ҷанги дуюми Балкан
- Охири 1913 — дар Туркия ба “сегона”-и ҷавонтуркҳо гузаштани ҳокимият
- 1913 — бо супориши махсус ба Туркия ташриф овардани генерали немис Лиман фон Сандерс
- 1915 — дар Туркия 264 корхонаи дорои ҳаракатдиҳандаҳои механикӣ кор мекард

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кадом ҷанг аҳволи иқтисодии Туркияро вазнин кард?
2. Вазъи молиявии Туркия дар солҳои 60-ум ва 70-уми асри XIX чӣ тавр буд?
3. Дар бораи ба иқтисоди Туркия ворид шудани сармояи хориҷӣ далелҳо биёред.
4. Исбот кунед, ки Туркия дар даҳсолаҳои охири асри XIX бо роҳи сармоядорӣ қадам ниҳодааст.
5. Дар нимаи дуюми асри XIX дар Туркия кадом табақаҳои нави иҷтимоӣ ташаккул ёфтанд?
6. Дар бораи ҳаракати “Усмонҳои нав” маълумот диҳед. Онҳо чӣ меҳостанд?
7. Дар бораи фаъолияти зиддисултони Мидхатпашо ва ҳамфикрони ӯ барои дар Туркия ҷорӣ намудани конститутсия чӣхоро медонед?
8. Моҳияти конститутсияи соли 1876-и Туркияро баён кунед.
9. Дар бораи ҳаракати буржуазӣ инқилобии Туркияи охири асри XIX маълумот диҳед.
10. Дар бораи ташкилӣ ва фаъолияти созмони “Иттиҳод ва таракӣ” нақл кунед.
11. “Ҷавонтуркҳо” кӣҳо буданд ва чӣ меҳостанд.
12. Ҷавонтуркҳо кай ва дар қучо анҷумани нахустини худро гузарониданд? Дар бораи қарорҳои ин анҷумани ҷавонтуркҳо ягон чиз медонед?
13. Дар бораи инқилоби соли 1908-и ҷавонтуркҳо нақл кунед. Он бо кадом натиҷа анҷом ёфт?
14. Чаро соли 1909 нерӯҳои иртиқой муваққатан ба ҷавонтуркҳо шикаст доданд? Он чӣ тавр ба амал омад? Мақоми Абдулҳамиди II ро дар ин шикасти ҷавонтуркҳо муайян кунед.
15. Абдулҳамиди II

кай ва чӣ тавр аз султони ва халифагии Туркия маҳрум карда шуд?
16. Дар бораи аҳамияти инқилоби ҷавонтуркҳо чӣ гуфта метавонед?
17. Парокандашавии империяи Усмониён чӣ тавр сурат гирифт.
18. Ҷангҳои якуми дуҷуми Балканро шарҳ диҳед.
19. Ҷанги Италия барои ба даст даровардани Триполитания ва Киренаикаро шарҳ диҳед.
20. Дар бораи панисломия ва пантуркия маълумот диҳед.
21. Ҳуҷҷатҳои мавзӯро дар ҷавобҳоятон истифода баред.
22. Аз мавзӯ хулоса бароред.

§ 48–50. МАМЛАКАТҲОИ АРАБ

Дар оғози нимаи дуҷуми асри XIX аксарияти давлатҳои араб мисли пештара мустамликаҳои империяи Усмониён буданд. Дар баробари ин як қатор мамлакатҳои Европа барои ба даст даровардани мустамликаҳои арабии Туркия мубориза мебарданд. Вазъи асримиёнагӣ ба давлатҳои араб имконият намерод, ки ба муқобили таҷовузи хориҷӣ истодагари карда тавонанд.

Азбаски дар ин давра империяи Усмониён ба бӯҳрони шадиди феодалӣ гирифт, шуда буд, ба дастдарозкунии мамлакатҳои империалистӣ ба таври бояду шояд муқовимат карда наметавонист. Барои ҳамин баъди муқовимати начандон зиёде маҷбур мешуд, ки мулкҳои арабии худро паси ҳам ба онҳо вогузор кунад.

Ба мамлакатҳои араб воридшавии сармояи мамлакатҳои абарқудрати Европа кайҳо сурат гирифта буд. Дар нимаи дуҷуми асри XIX – аввали асри XX бошад, ба ниммустамлика ва ё мустамликаҳои давлатҳои империалистӣ табдил ёфтани ин мамлакатҳо анҷом меёбад.

МИСР

Мисрро истило кардани Англия. Дар ҷанги якуми (солҳои 1831 – 1833) зидди Туркия харчанд Муҳаммад Али ғалаба карда, истиқлолияти мамлакат ва ҷандин мулки арабии Туркияро ба даст дароварда бошад ҳам, дар ҷанги дуҷум (солҳои 1839 – 1841) мамлакатҳои Европа бо сардории Англия аз ҷониби Туркия ба ҷанг даромада, ба он шикаст доданд. Дар натиҷаи ин Муҳаммад

Али аз тамоми мулкҳои забткардааш маҳрум шуд. Баъди ин ҷанг тобеияти Миср ба Туркия бо ном вуҷуд дошт.

Соли 1849 баъди вафоти Муҳаммад Али набераи ӯ Аббоси I (1849 – 1854) ба сари қудрат меояд. Хидеви нав садокати худро ба империяи Туркия иброз дошта, соли 1851 барои сохтмони роҳи охани Қоҳира-Искандария ба англисҳо иҷозатнома дод, ки ин дар Миср иҷораи аввалини хориҷӣ буд.

Баъди шикасти ҳарбии соли 1840 хидеви Миср маҷбур шуд, ки ба мамлакатҳои Европа доиман гузашт кунад. Гузаштқуниҳои Мисрро мамлакатҳои Европа акнун ба тавассути дипломатия ба даст мебароварданд. Ин қор ба ӯҳдаи консулҳо воғузур карда шуда буд. Беҳуда нест, ки таърихи давраи солҳои 1841 – 1876-и Мисрро “давраи консул” меноманд.

Дар давраи ҳукмронии Саид (солҳои 1854 – 1863) ва Исмоил (солҳои 1863 – 1879) вазъи мустамликавии Миср тағйир наёфт. Барои ба асорат гирифтӣ кардани Миср сохтмони Канали Суэте мақоми муҳим дошт. Соли 1854 соҳибқори фаронсавӣ Фердинанд Лесспес барои сохтмони канал ва истифодаи он аз хидеви Миср барои иҷора иҷозатнома гирифт. 17 ноябри соли 1869 Канали Суэте ба истифода дода шуд. Ҳарчанд вазни асосии молиявӣ мехнатии сохтмони канал ба дӯши Миср афтада буд, лекин аз он бештар европанӣ ғоида диданд. Танҳо 15 ғоизи даромади Канали Суэте ба ҳазинаи Миср мебаромаду ҳалос. Аз сабаби вазнинии аҳволи молиявии мамлакат Исмоил маҷбур шуд, ки ҳамон 15 ғоизи ҳиссаи Мисрро бо нархи ниҳоят арзон – 22 млн франк ба ширкати Фаронса ғурушад. Баъди ин Миср аз истифодаи Канали Суэте ягон тин ҳам даромад намегирифт, яъне он пурра аз хориҷӣ шуд.

Соли 1876 вобастагии Миср ба давлатҳои хориҷӣ ба марҳалаи нави худ дохил мешавад. Давлатҳои Европа ба қорҳои дохилии Миср рӯиросат даҳолат мекарданд. Миср аз ноилҷӣ аз давлатҳои хориҷӣ пули зиёд қарз мегирифт ва онро сари вақт пардохта наметавонист. Барои ҳамин бо талаби қарздиҳандагони хориҷӣ 2 майи соли 1876 Исмоил маҷбур шуд, ки ба қонун дар бораи ташкили Ҳазинаи ошқорони қарзи Миср имзо гузорад. Баъди ин ғаъолияти молиявии Миср пурра ба ихтиёри мамлакатҳои абарқудрати Европа гузашт, чунки ба ҳайати ин комиссия намояндагони қарздиҳандагон дохил шуданд. Маҳз бо ҳамин сабаб моҳи августи соли 1878 кабинети вазирони Миср ба

истеъфо рафта, кабинети нави вазирон ташкил гардид, ки ба он Нубарпошшо ном армани ба банкҳои хориҷӣ алоқадор роҳбарӣ кард. Вазири корҳои дохилӣ шахси иртиқоъпеша Риёзпошшои хизматгори вафодори англисҳо, Риверс Вилсон (чонишини Фердинанд ЛРССРПС) вазири молия, намояндаи Фаронса – вазири корҳои ҷамъиятӣ, намояндаи Австрия – нозири кулл ва намояндаи Италия рафиқи вазир таъйин карда шуданд. Худи ҳамин далелҳо шаҳодати онанд, ки Миср тобеъи хориҷиён шудааст.

Ҳаракати миллии озодихоҳии халқи Миср. Ба молияи Миср назорати европавихоро қорӣ намудан, зада гирифтани мансабҳои муҳимтарини давлатӣ нисбати хориҷиён оппозитсияи ҷиддиеро ба вуҷуд овард, аз он ҷумла дар артиши Миср.

Моҳи майи соли 1880 гурӯҳи афсарон бо роҳбарии Аҳмад Арабӣ (минбаъд ӯро Аҳмад Арабпошшо ном мебарем) ба номи вазири ҳарбӣ бо эътирозномае мурочиат карданд. Ҳарчанд вазорати ҳарбӣ шикоятӣ ин гурӯҳро дуруст ҳисобид, лекин бо вуҷуди ин таъкиботи афсарони шикояткарда оғоз ёфт. Моҳи январӣ соли 1881 Аҳмад Арабпошшо ва гурӯҳи ӯ аз нав, ин дафъа бо талабнома, ба шӯрои вазирон мурочиат карданд. Дар он истеъфои вазири ҳарбӣ ва тафтиши ҷиддии тартиби ба афсарон додани рутбаи ҳарбӣ талаб карда мешуд. Ҳукумат қарор кард, ки Аҳмад Арабпошшо ва чонибдорони ӯро бо роҳи фиреб ба дом афтонда, ба додгоҳи ҳарбӣ диҳад. Вале полкҳои Қоҳира биноеро, ки Арабпошшо ва ҳамсафони ӯ дар он ҷо боздошт шуда буданд, муҳосира намуда, дастгиршудагонро озод карданд. Баъд полкҳои шӯришбардошта ба қасри ҳидев рафта, аз нав истеъфон вазири ҳарбиро тақозо карданд. Шӯришгарон ба халқ ҳам мурочиат карданд, ки онҳо ҷӣ мецоҳанд.

Канали Суэс. Иншооти калони гидротехникии асри XIX. Солҳои 1859 – 1869 сохта шудааст. Тамоми қор дастӣ иҷро мешуд. Ҳангоми сохтмон қариб 120 ҳазор кас ҳалок шудааст. Аввал 53 фонзи сахмияҳои ширкати канал ба Фаронса, 44 фонз ба Миср тааллуқ доштанд, ки соли 1875 онҳоро ба Англия фурухт

Вазири харбӣ аз вазифааш сабуқдӯш карда шуда, ба ҷои ӯ Маҳмуд Самеъ Албарӯдӣ таъйин гардид. Ғайр аз ин дар зери роҳбарии Арабпошшо барои тафтиши тартиби дар артиш додани рутбаҳои харбӣ комиссияи махсус ташкил карда шуд. Бо ин роҳ хидеви Тавфиқ хост, ки шӯришгаронро фиреб диҳад.

Ин вақт Арабпошшо бо роҳбарони зиёди сиёсӣ ва намоёндагони зиёни миллии вомехӯрад. Дар ин воҳӯриҳо масъалаи истиқлолияти Миср ҳам баррасӣ шуд. Харчанд ҳукумат барои бо роҳи осоишта барҳам додани муноқиша чораҳои меандешид (масалан, ба афсарон сари вақт моҳона ва рутбаҳои боадолатона меодагӣ шуд, бо вучуди ин бо маслиҳати мушовирони европавӣ қарор карда шуд, ки ба ҳар роҳе бошад, аз Арабпошшо ҳалос шавад. Барои ҳамин фармон дода шуд, ки полкҳои исёнгар аз пойтахт ба ҷои дуртар – ба Искандария ва Диаметта раван карда шаванд. Вазири харбӣ иҷрои ин қарорро рад намуд. Барои саркашӣ хидеви ӯро аз вазифа сабуқдӯш карда, ба ҷои ӯ шахси иртиҷоиро вазири нави харбӣ таъйин намуд.

Моҳи сентябри ҳамон сол аз нав фармон дода шуд, ки полкҳои исёнгар ба ҷои муайяншуда раванд, вале Арабпошшо ба ин фармон итоат накард. Полкҳои гарнизони Қоҳира боз ба сӯи қасри хидеви раҳсипор шуданд. Ин дафъа Арабпошшо талаб кард, ки ҳукумати иртиҷоӣ ба истеъфо равад ва дар мамлакат конститутсия ҷорӣ намуда, парламент даъват карда шавад. Зиёд кардани артиш низ ба рӯйхати талабҳои шӯришгарон дохил буд. Хидеви ин талабҳоро қабул кард, чунки илоҷи дигар надошт.

Табаддулоти Арабпошшо ба европавӣҳо маъқул нашуд. Барои ҳамин роҳҳои гуногунро ба қор мебарданд, то ки Миср аз тобеияти онҳо ҳалос нашавад. Аз он ҷумла, бо роҳи харбӣ ҳам.

Дар ҷанги зидди Англия ба қувваҳои мусаллаҳи Миср Арабпошшо сарварӣ мекард. Соли 1882 баъди муҳорибаҳои шадид англисҳо аввал Искандарияю Канали Суэте ва баъд шаҳри Қоҳираро ба даст дароварданд. Баъди ин хидеви Миср Тавфиқи ҷонибдори Англия, ки ба Искандария фирор карда буд, аз нав ба Қоҳира баргашта, Арабпошшоро аз вазифааш сабуқдӯш кард. Арабпошшо ба англисҳо таслим шуд. Ҳукуматдорон ва англисҳо таъқиботи иштирокчиёни ҳаракати озодихоҳиро сар карданд. Арабпошшо ва ҳамсафони наздики ӯро додгоҳи рӯ ба Англияи Миср ба қатл ҳукм кард. Баъд ҳукми қатли Арабпошшо ба бадарғаи якумра ба Сейлон иваз карда шуд. Ватандӯстони зиёде

ба хориҷи кишвар фирор карданд. Англисҳо ба Миср ба маблағи 9 млн ф.-ст. товони ҷанг бор карданд. Баъди шикасти Арабпошшо Миср дар амал аз соли 1882 ба мустамликаи Англия табдил ёфт, ҳарчанд ҳукуки байналхалқии он мисли пештара мондан гирифт, яъне Миср мустамликаи империяи Туркия буд.

ВАЗЪИ СИЁСИЮ ИҚТИСОДИИ СУРИЯ, ЛУБНОН, ФАЛАСТИН ВА ИРОҚ

Дар нимаи дуюми асри XIX-то солҳои 90-ум дар иқтисодиёти Сурия, Лубнон ва Фаластин сармояи хориҷӣ, алаҳусус сармояи Фаронса мавқеи ҳукмронро ишғол мекард. Давлатҳои империалистӣ муттасил ин музофотҳои империяи Усмонӣро ба манбаи ашёи хоми кишоварзии саноатӣ, соҳаи маблағгузорӣ ва бозори фурӯши молҳои худ табдил медоданд. Сурия ва Лубнон маҳсулоти мевагӣ, қанди найшакар, зағирпоя, тамоку, пахта ва барои саноати бофандагии Англия ва Фаронса калобаи абрепим истеҳсол мекарданд.

Системаи банкии ин давлатҳо низ аз тарафи сармояи хориҷӣ назорат карда мешуд. Дар Сурия, Лубнон ва Фаластин шӯъбаҳои сершумори банки Оттоман ва банкҳои Англия ва Германия қор карда, даромади калон мегирифтанд, аз он ҷумла, банки Англия – Фаластин, Банки тиҷоратии Фаластин, Банки Салоника, Банки қарздиҳии Лион, Банки германиявии Шарқ, Банки фаластинии Германия. Қорҳои марбут ба сугӯрта аз тарафи австриягӣ назорат карда мешуданд. Ширкатҳои хориҷӣ киштигардии баҳрии ин давлатҳоро низ ба даст дароварда буданд.

Зулми шадиди Туркияи султонӣ ва асорати хориҷӣ ба он оварда расонд, ки Сурия, Лубнон ва Фаластин ягон ҳел саноати пешқадам надоштанд. Устохонаҳои мавҷудаи хурд асосан ба қорқарди аввалияи ашёи хоми кишоварзӣ машғул буданд.

Дар ноҳияи аз ҷиҳати стратегӣ муҳими Фаластин, ки ба мавзеи Канали Суэте ҳамҷавор буд, манфиатҳои мамлакатҳои пуриқтидори империалистӣ бо ҳам бархӯрда буданд. Ҳар яки онҳо кӯшиш мекард, ки вазъи фарқияти динии маҳалро дар ин ноҳия барои мустаҳкам кардани мавқеи худ истифода барад. Ғайр аз ин ширкатҳои гуногуни хориҷӣ ва мақомоти молиявии сионистӣ ба харидани заминҳои помешикҳо ва кишоварзони араб шурӯъ карда буданд. Дар охири асри XIX дар ин заминҳо бошишгоҳҳои зиёди

муҳочирони яҳудии германиявӣ сохта шуданд. Ин кор оғози мустамликагардонии сионистӣ ва германии заминҳои Фаластин буд. Марказҳои муҳочирони мустамликачиёни германиявӣ дар Фаластин ҳамчун роҳи муҳими дар ин минтақа паҳн кардани таъсири Германия истифода бурда мешуданд.

Дар чоряки охири асри XIX ва оғози асри XX ба Ироқ воридшавии ширкатҳои инҳисории хориҷӣ сурат мегирад. Нақлиёти баҳру дарёгардӣ, қори банкӣ, тиҷорати хориҷӣ ва саноати қорқарди аввалиян ашён ҳам ба зери назорати сармоядорони европавӣ ва пеш аз ҳама, ба зери назорати сармояи англисӣ мебаромаданд. Киштигардии дарё тавассути Дачла ва Фурот ва Шатт-ул-Арабро аз соли 1861 ширкати англисии Линч ба даст даровард. Он соли оянда алоқаи баҳрии байни Ҳиндустон ва бандарҳои халиҷи Форсро барқарор кард. Дар солҳои 90-ум дар ин мамлакат наздики 10 ширкати нақлиёти хориҷӣ фаъолият дошт. Дар оғози асри XX ширкати англисӣ киштигардиро дар Дачла пурра инҳисори худ кард. Англисҳо дар Ироқ хати телеграф ҳам сохтанд. Дар асоси сармояи англисӣ дар Бағдод ва Басра шӯъбаҳои банки Оттоман кушода шуданд.

Англисҳо дар Ироқ хӯчаини яғона набуданд. Ба онҳо лозим меомад, ки барои манфиатҳои худ бар зидди сармоядорони Фаронса, Белгия ва Италия мубориза баранд. Вале дар ин мубориза рақиби асосии англисҳо империализми Германия буд. Юнкёрҳо ва сармоядорони немис нақшаи мустамликагардонии музофотҳои осийи империяи Усмонӣро мекашиданд ва орзу доштанд, ки Ироқро ба макони ғалла ва киштзорҳои пахтапарварию худ табдил диҳанд.

Ба доираи тиҷорати ҷаҳонӣ кашида шудани Ироқ ва афзоиши содироти маҳсулоти кишоварзӣ истехсолоти кишоварзии онро то як дараҷа ба пеш ҳаракат доданд. Вале Ироқ мисли пештара мамлақати кишоварзии дорон техникаи ақибмонда ва усулҳои каммаҳсули хоҷагидорӣ мондан гирифт. То оғози Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ин давлат ниммустамликаи империализми англис шуд.

МАМЛАКАТҲОИ НИМҶАЗИРАИ АРАБИСТОН

Дар охири асри XIX – аввали асри XX барои дар Арабистон ҳукмрон шудан Туркия ва Англия дар байни худ мубориза мебарданд. Империяи Усмонӣ бошад, Яманро истило

карда, дар Ҳичоз гарнизонҳояшро мустақар намуд. Солҳои 1900 – 1908 дар ин ҷо роҳи оҳане сохта шуд, ки Мадинаро бо Димишқ пайваст. Ин роҳ дар шимолу шарқии Арабистон воситаи асосии робитаи гарнизонҳои туркӣ гардид.

Англия соли 1871 ба шайхҳои нимқазираи Қатар пуштибонӣ (протекторат)-и худро эълон кард. Чавобан ба ин Мидхатпошшо, ки ин вақт губернатори Ироқ буд, артиши Туркияро ба Қатар, Алхоса ва Кувайт равон кард. Ин вилоятҳо, ки қад-қад сохилҳои халиҷи Форс воқеъ буданд, округи нави империяи Усмониён – санҷаки Начдро ташкил намуданд. Ба номи давлати Ваххобиён рост омадани номи ин санҷак шаҳодати он аст, ки Туркия мехост навоҳии дохилии Арабистонро ба мулкҳои худ ҳамроҳ кунад. Соли 1872 туркҳо ба Яман экспедитсияи ҷарбӣ ташкил намуда, онро ба яке аз вилоятҳои империяи Усмониён таъдил доданд.

Солҳои 80-ум Англия кӯшиш мекард, ки мавқеи худро дар ҷануби Арабистон ҳам мустақам кунад. Ба вай муяссар гардид, ки султону шайхҳои Хадрамаутро паси ҳам маҷбур созад, ки пуштибонии англисҳоро қабул кунанд. Дар миёнаҳои солҳои 90-ум англисҳо қазираи Сокотораро забт намуданд, инчунин дар халиҷи Форс минтақаи зери таъсири худро васеъ карданд. Соли 1873 онҳо ба султонҳо ва шайхҳои Уммони Шартномавӣ шартномаҳои нави асоратоварро бор карда, соли 1880 бошад, бо шайхи Баҳрайн қарордод ба имзо расониданд. Ин қарордод бар зидди даъвои Туркияи Усмониён ва Эрон ба Баҳрайн буд. Созишномаи мазкур Баҳрайнро пурра ба Англия тобеъ кунонд.

Солҳои 90-уми асри XIX – аввали асри XX барои забти давлатҳои нимқазираи Арабистон дар байни Туркия, Англия, Фаронса, Германия ва Русия рақобат аз нав қувват мегирад. Аз ин рақобат бештар Англия фоида дид.

СУДОНРО ИСТИЛО КАРДАНИ АНГЛИЯ

Ба Судон сар даровардани тоҷирони европавӣ ба солҳои 30-уми асри XIX рост меояд. Онҳо ба ин ҷо молҳои саноатии англисӣ оварда мефурӯхтанд ва аз ин ҷо гуломонро харида, дар киштиҳо бор карда, барои фурӯхтан тавассути Нил аз Хартум ба Қоҳира мефиристоданд. Соли 1857 ҳукумати Миср гуломфурӯширо мамнӯъ эълон кард, аммо гуломфурӯшон роҳи ғайриқонунии гуломфурӯширо ёфта, ин машғулияти тижоратии

худро давом медоданд. Вале аз охирҳои солҳои 60-ум муносибати Англия нисбат ба Судон тағйир ёфт. Он аз тичорат ба забти ин давлат гузашт. Акнун гуломчаллобони европавӣ ба даромад аз гуломфурушӣ қонеъ нашуда, мехостанд, ки Судонро пурра забт кунанд. Захираҳои ашёи хоми ин мамлакат, имконияти ғорат кардани аҳолии он, аз ҳама муҳимаш аҳамияти стратегии Судон Англияро ба оғоз намудани ин кор ҳавасманд менамуд. Судон дар ҳавзаи дарёи Нил ва дар сари роҳи Африкаи Марказӣ воқеъ буд. Инчунин болооби дарёи Нилро ишғол карда, Англия ба Миср фишор оварда метавонист.

Соли 1869 Англия дар зери парчами Миср ба Судон экспедитсияи ҳарбӣ ташкил намуд. Роҳбари экспедитсия англис Бейкер губернатори вилоятҳои забт кардашуда таъйин гардид. Ин вилоятҳо якҷоя Экватория ном гирифтанд. Соли 1874 полковники англис Гордон Бейкерро дар ин вазифа иваз намуд. Ин шахс иштирокчии паҳш кардани шӯриши Тайпинҳо буд. Ба Гордон муяссар гардид, ки заминҳои зиёдро аз сарчашмаи Нил сар карда то кӯли Виктория забт намуда, инчунин, пуштибонии Англияро бар шохигарии Уганда муқаррар намояд. Вақте ки соли 1877 мамлакатҳои Европа Мисрро ба зери назорати молиявии худ дароварданд, Гордон генерал-губернатори тамоми Судон таъйин карда мешавад. Афсарҳои ситоди ӯ низ губернатори музофотҳои гуногуни Судон таъйин гардиданд. Баъди истилои Судон ғорати ҳаматарафаи ин давлат оғоз ёфт. Дар натиҷа аз сиёсати мустамликадорон норозигии аҳолии маҳаллӣ рӯз то рӯз афзуда, ба шӯриш мубаддал гардид. Соли 1879 Гордон шӯришҳои дар вилоятҳои Баҳр, Алгазал ва Дарфур баамаломадаро паҳш намуда, баъд Судонро тарк кард. Ба ҷои ӯ генерал-губернатори Судон шахси мисриё таъйин мегардад. Вале дар музофотҳои Судон мисли пештара европавиён губернатор буданд. Соли 1881 тамоми Судонро шӯриш фаро гирифт. Ба ҳаракати озодихоҳии зидданглисӣ ва золимони маҳаллӣ Муҳаммад Аҳмад ном дарвеше, ки тирамоҳи соли 1881 худро Маҳдӣ номида буд, роҳбарӣ мекард. Ӯ мардумро бар зидди хориҷиён ва кофирон (ҳокимияти хидево кофир меномид) ба ҷиҳод даъват намуд.

Қароргоҳи Маҳдӣ аввал дар яке аз қазираҳои Нил – ҷанубтари Хартум воқеъ буд. Аз ин ҷо ӯ ба воситаи воизон таълимоти худро ба тамоми гӯшаю канори мамлакат паҳн

менабуд. Барои дар марҳалаи тавлидаш пахш кардани ин ҳаракат охирҳои соли 1881 ҳокимони Хартум ба он ҷо дастаи ҷазодихандаи худро фиристоданд. Ин даста аз тарафи ҷонибдорони Муҳаммад Аҳмад пурра торумор карда шуд. Баъди ин Муҳаммад Аҳмад қароргоҳи худро ба ҷанубу шарқии мамлакат кӯчонд. Аз ин ҷо ва аз ҷойҳои дигари мамлакат даҳҳо ҳазор кишоварзон ва кӯчманчиён омада, ба дастаҳои фидоӣи Маҳдӣ дохил мешуданд. Онҳо дастаҳои ба муқобилашон маҳдичиён равоқардари торумор мекарданд. То оғози соли 1883 онҳоро Кордофанро озод карда, охирҳои соли 1883 артиши хидебро, ки ба он генерали англис Хикс роҳбарӣ мекард, торумор карда, вилояти Дарфурро пурра ишғол карда, баъд дар соҳилҳои Баҳри Сурх ҷанги ҷирикоро вуҷъат доданд.

Дар ин шароит Англия дар Судон усули забтқунии худро тағйир дод. Оғози соли 1884 Гордон аз нав ба Хартум, ин дафъа ба сифати генерал-губернатор ва намояндаи расмӣи ҳукумати Британия омад. Ба вай супориш дода шуда буд, ки ҷудошавии Судонро аз Миср эълон карда, артиши хидебро аз Судон бароварда, ҳукумати пурқувватеро ташкил намуда, баъд ба феодалҳои маҳаллӣ тақия карда, шӯриши Маҳдиҳо пахш кунад. Мувофиқи нақша Гордон мебоист султонҳоро, ки то аз тарафи Муҳаммад Алӣ забт кардани Судон дар ин мамлакат ҳукмронӣ мекарданд, аз нав ба сари қудрат оварда, Судонро тавассути фидоӣи онҳо идора мекард. Лекин ин нақша пурра шикаст хӯрд.

Барои барҳам додани шӯриши маҳдичиён Гордон хилаю найранги зиёди дигарро низ ба кор бурд, вале ҳамаи онҳо бенаҷиб баромаданд.

Оғози соли 1885 баъди муҳосираи дуру дароз шӯришгарон Хартумро ба даст дароварда, Гордонро қатл карданд. Ғайр аз баъзе маҳалҳо Судон ба дастии маҳдичиён гузашт. Дар ин ҷо давлати динӣ ташкил ёфт. Дар мамлакат ба сари қудрат омада, маҳдичиён муносибатҳои ҷамъиятӣ, муносибат ба моликият, сохти системаи сиёсӣ ва сиёсати хориҷӣи худро ба манфиатҳои мишӣи мамлакат ва ислом тағйир доданд.

Англия ва Миср аз қасди ҷадидан истило кардани Судон даст нақаша буданд. Дар охири асри XIX мубориза барои ба даст даровардани Судон ва болооби Нил ба марҳалаи нав дохил гардид. Фаронса забти Судони Шарқиро оғоз кард. Артиши Англия ва Миср тавассути Нил ба боло ҳаракат карда, соли 1898

пойтахти Судон – шаҳри Омдурманро ишғол карда, тавассути пулемётҳои навакак ихтироъ ва истехсолкардаи англисӣ дахҳо ҳазор маҳдичиёро қир карданд. Давлати ташкилкардаи Маҳдӣ маҳв шуд. Англисҳо мақбараи ӯро ба хок яксон карданд. Фаронса бошад, аз забти Судон бенасіб монд. Аз соли 1899 сар карда Судон ба зери ҳокимияти яқҷояи Англия ва Миср дароварда шуд. Вале иштироки Миср дар идораи Судон бо ном вуҷуд дошт. Тамоми ҳокимият дар дасти англисҳо буд. Ҳамин тариқ, Судон ба ниммустамликаи Англия табдил меёбад.

ЛИБИЯ, ТУНИС, АЛҶАЗОИР ВА МАРОКАШ

Либия. Дар нимаи дуюми асри XIX ҳавфи ба мустамлика табдил ёфтани Либия меафзояд. Даъвогарони асосии забти Либия Фаронса ва Италия буданд. Ин вилояти биёбони Шимоли Африка дорони захираҳои табиӣ кам буда, барои идомаи сиёсати истилогаронаи Италия дар Африка мавқеи стратегӣ дошт. Либия барои ин қор ҳамчун таъҷоҳи муносиби ҷангҳои минбаъдаи истилогаронаи ин давлат шуда хизмат карда метавонист. Италия барои ба даст даровардани Либия ва умуман сиёсати истилогаронаи худ дар ҳавзаи Баҳри Миёназамин фаъолтар шуда, соли 1871 барои ба Тунис ҳуҷум кардан экспедисияи ҳарбии баҳрӣ тайёр кард. Вале дар лаҳзаи охирини пеш аз ҳуҷум аз ин мақсад даст кашид. Баъди ин Италия дар ҷанги зидди Ҳабашистон андармон шуд. Баъди дар ҷанги солҳои 1894 – 1896-и зидди Ҳабашистон шикаст хӯрдан империалистони Италия аз нав ба нақшаи забти Триполитания баргаштанд. Ин лашкаркаширо ҳукумати Италия аз тайёрии дипломатӣ сар кард. Натиҷаи ҳамин буд, ки соли 1907 Австро-Венгрия ӯҳдадор шуд, ки дар мубориза барои забти Либия Италияро аз ҷиҳати дипломатӣ дастгирӣ хоҳад кард. Соли 1909 оиди ин масъала розигии Русия ҳам гирифта шуд. Англия ҳам барои забти Либия розигӣ дод. Дар муқобили Италия акнун танҳо Туркия меистод.

Соли 1911 барои Либия дар байни Туркия ва Италия ҷанг сар шуд. Десанти ҳарбии Италия шаҳрҳои Триполӣ, Дерна, Бенғозӣ ва Хомсро ба даст даровард. То баҳори соли 1912 Италия қисми зиёди Либияро забт кард ва моҳи октябри соли 1912 намояндагони Туркияю Италия дар зери Созишномаи Лозанна имзо гузоштанд. Туркия ҳукмронии Италияро бар Либия эътироф